TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 9

DÂRÜSSAÂDE - DULKADIROĞULLARI

EGE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Kütüphane ve Dokümantasyon
Daire Başkanlığı
D. Bas. No. 26214
Tasnif No. 030-297
Geliş Tar. 10.8.1995

İstanbul 1994

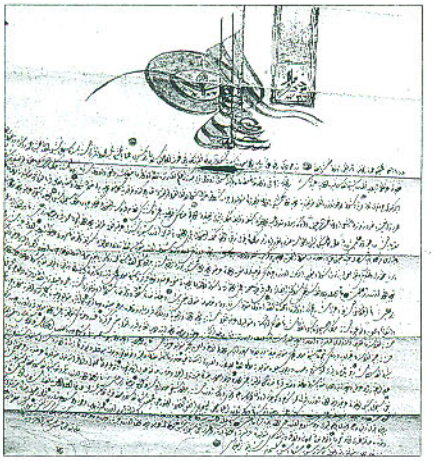

Divanî hattıyla yazılmış bir ferman
(Aziz Mahmud Hüdâyî Türbesi)

1871), Vahdetî Efendi, Mehmed Şefik Bey, Nâsıh Efendi, Ferid Bey, Mehmed İzzet Efendi, Sâmi Efendi, Kâmil Akdik, İsmail Hakkı Altunbezer, Mustafa Halim Özyazıcı ve Hamit Aytaç'tır (ö. 1982). Bunlar aynı zamanda celî-divanîde de usta sanatkârlardı.

BİBLİYOGRAFYA :

Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, s. 60, 61; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 145, 396; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1306, s. 256; Tâhir el-Kürdî, *Târîḫu'l-ḫaṭṭi'l-ʿArabî ve âdâbüh*, Kahire 1358/1939, s. 113, 446; Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 129; Ayverdi, *Fâtih Devri Hattatları*, s. 54; İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 98, 105, 122, 167, 172, 359, 388, 438, 729, 783; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara 1958, s. 66; a.mlf., *Türk Plastik Sanatları*, Ankara 1971, s. 114; a.mlf., "Türk Yazılarının Tedkikine Medhal", *DİFM*, III/5-6 (1926), s. 133; Nâcî Zeynüddin, *Muṣavverü'l-ḫaṭṭi'l-ʿArabî*, Bağdad 1388/1968, s. 380, 381; Muhittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul 1988, s. 29, 50; Ali Alparslan, "Khaṭṭ in Persia", *EI²* (İng.), IV, 1124.

ALİ ALPARSLAN

DÎVÂNÜ'l-HÜZELİYYÎN

(ديوان الهذليين)

Hüzeyl kabilesine mensup şairlerin Sükkerî (ö. 275/888-89) tarafından derlenen şiirlerini ihtiva eden mecmua.

Arap edebiyatında erken devirlerde şairlerin müstakil divanları yanında çeşitli kabilelere mensup şairlerin şiirlerini bir araya getiren divanlar da tertip edilmiştir. Nâsırüddin el-Esed (*Meṣâdirü'ş-şiʿri'l-câhilî*, s. 543-547), Âmidî'nin *el-Mü'telif ve'l-muḫtelif* adlı eseriyle İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inden çeşitli kabilelere ait seksen civarında divan tesbit etmişse de bunlardan sadece *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn*'in günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Bu edebî malzemenin dil, edebiyat, sözlük ve tarih ilmi bakımından büyük önem taşıdığı, gerek elde bulunan *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn*'den, gerekse kaybolan kabile divanlarından yapılan bazı nakillerden anlaşılmaktadır.

Mudarîler'in bir kolu olduğu için Kureyş kabilesiyle yakın akrabalık ilişkisi bulunan Hüzeyl kabilesi, Arap yarımadasınının orta kısmında Tâif ve civarında yabancılardan uzak bir bölgede yaşıyordu ve Arap kabileleri arasında fesahati, belâgati, ayrıca yetiştirdiği şairlerin çokluğu ile ün yapmıştı. Bundan dolayı diliyle **istişhâd*** edilecek kabilelerden biri olarak kabul edilmiştir. İmam Şâfiî'nin Hüzeyl kabilesi şairlerine ait 10.000 beyit ezberlediği ve başta Asmaî olmak üzere birçok kişinin kendisinden bu şiirleri okuduğu rivayet edilmektedir.

Şiʿru Hüzeyl, Eşʿâru Hüzeyl adlarıyla da anılan *Dîvânü'l Hüzeliyyîn*'i Sükkerî kendinden önceki rivayetlerden de faydalanarak yeniden tertip etmiş ve gerekli gördüğü yerlere şerh yazmıştır. Sükkerî rivayetiyle elimizde bulunan *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn*, onun yazdığı bu şerh münasebetiyle *Şerḥu eşʿâri'l-Hüzeliyyîn* adıyla da bilinmektedir.

Câhiliye devrine ve daha çok da İslâmî döneme ait 120 şairin 380 parça şiirini ihtiva eden *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn* ilk defa J. G. Kosegarten tarafından yayımlanmış (London 1854), daha sonra da Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye eseri tahkikli olarak üç cilt halinde neşretmiştir (Kahire 1945-1950). Kitap ayrıca Abdüssettâr Ahmed Ferrâc'ın tahkiki, Mahmud Muhammed Şâkir'in tashihiyle yine üç cilt halinde *Şerḥu eşʿâri'l-Hüzeliyyîn* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1963-1965). Bundan başka eserin bazı kısımları muhtelif kimseler tarafından neşredilmiştir (bk. Sezgin, II, 46). Sükkerî'den sonra gelen İbn Cinnî (ö. 392/1002), onun toplayamadığı bazı rivayetleri *et-Temâm fî tefsîri eşʿâri Hüzeyl mimmâ aġfelehû Ebû Saʿîd es-Sükkerî* adlı eserde bir araya getirmiştir. Bu eser de Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hatice Abdürrezzâk el-Hadîsî ve Ahmed Matlûb tarafından yayımlanmıştır (Bağdad 1962).

BİBLİYOGRAFYA :

Sükkerî, *Şerḥu eşʿâri'l-Hüzeliyyîn* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1963-65, I-III; Brockelmann, *GAL. Suppl.*, I, 41-43; Sezgin, *GAS*, II, 45-46; Blachère, *Târîḫu'l-edeb*, s. 161-162; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *Şuʿarâ ve devâvîn*, Beyrut 1978, s. 52-68; *Maʿa'l-Mektebe*, s. 263-264; Nâsırüddin el-Esed, *Meṣâdirü'ş-şiʿri'l-câhilî*, Kahire 1978, s. 543-572; G. C. Anawati – O. P., "Textes Arabes Anciens Edites en Egypte au Cours des Annees 1963, 1964 et 1965", *MIDEO*, VIII (1966), s. 261-264; Nihad M. Çetin, "Sükkerî", *İA*, XI, 93.

HULUSİ KILIÇ

DÎVÂNÜ LUGĀTİ't-TÜRK

(ديوان لغات الترك)

Kâşgarlı Mahmud tarafından Araplar'a Türkçe'yi öğretmek ve Türkçe'nin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek maksadıyla yazılan ilk Türk dili sözlüğü.

Kâşgarlı Mahmud *Dîvânü lugāti't-Türk*'ü 1 Cemâziyelevvel 464'te (25 Ocak 1072) yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilâveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466'da (12 Şubat 1074) tamamlamıştır. Ardından da eserini, muhtemelen 470'te (1077) Bağdat'ta Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kāsım Abdullah'a takdim etmiştir. Ancak eserin sonunda bulunan, "Kitaba 464 senesinin Cemâziyelevvel ayının gurresinde başlandı ve dört defa yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesi Cemâziyelâhirinin on ikinci günü bitti" (vr. 319ᵇ, varak numaraları 1990 tıpkıbasımına göre verilmiştir) şeklindeki telif tarihinin dışında birkaç yerde, "Kâşgarlı Mahmud der ki, biz bu kitabı yazdığımızda 466 senesinin Muharrem ayı idi, 'yılan yılı' girmişti. Bu yıl geçip de 470 yılı olunca 'yund yılı' girecekti" (vr. 87ᵇ; *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi*, I, 346) ve, "Şu kitabı yazdığımız 469 senesi 'nek yılı'dır" (vr. 257ᵃ; *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi*, III, 156) şeklinde farklı tarihlerin zikredilmiş olması kitabın telifi konusunda tereddütlere yol açmıştır. Konuyla ilgili olarak yazdığı bir makalesinde Kilisli Rifat Bilge, "Yılan yılından sonra yund yılının gelmesi doğrudur. Fakat 466'dan sonra gelen yıl 467'dir, yoksa 470 yılı değildir" diyerek buradaki "seb'în" (70) ifadesinin bir istinsah hatasından kaynaklandığını, aynı şekilde "469 senesi nek yılı" ifadesindeki 469 rakamının da yanlış olduğunu, çünkü 469'un "biçin yılı"na, "nek yılı"nın ise 465'e tekabül ettiğini belirterek esas

tarihin kitabın sonundaki 466 yılı olduğunu söyler (*TM*, VI [1939], s. 359). Bunun yanında kitabın halifeye sunuluş yılı olan 470'i (1077) telif tarihi olarak kabul eden araştırmacılar da vardır (Zeki Velidi [Togan], *Atsız Mecmua*, II/16 [1932], s. 77-78; Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, 20; Ercilasun, *Büyük Türk Klâsikleri*, I, 118).

Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Dîvânü lugāti't-Türk*, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbı ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır.

Kâşgarlı Mahmud eserini yazarken o devrin Türk illerini bir bir dolaşmış ve doğrudan doğruya kendi derlediği dil malzemesine dayanmıştır. Bu bakımdan eserde çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde bizzat müşâhedeye dayanan tesbitler ve karşılaştırmalar yer almaktadır. Müellif, XI. yüzyıl Orta Asya Türk kavimlerini boylarına göre tasnif ettikten sonra bunları konuştukları dil ve ağız farkları yönünden ele almış, Türk boylarının birbirine olan yakınlıkları ve temasları üzerinde de durmuştur. Ayrıca Türk kavimleri içerisinde yabancılar tarafından konuşulan dillere ve onların konuştukları Türk ağızlarına da temas etmiştir.

Dîvânü lugāti't-Türk'ün mukaddimesi
(Millet Ktp., Ali Emîrî, Arabî, nr. 4189)

Ağızların edebî kabiliyetleri göz önünde bulundurulduğunda eserde başlıca iki ağız üzerinde önemle durulduğu görülür. Bunlardan biri, "Türk şivelerinin en incesi ve zarifi yani edebîsi" diye nitelendirilen ve bugün hâlâ Kâşgar ve dolaylarında kullanılan Hâkāniye Türkçesi, diğeri ise "Türk şivelerinin en kolayı" olarak tanımlanan ve daha sonra geniş bir edebiyat meydana getiren Oğuz (Batı) Türkçesi'dir. *Dîvânü lugāti't-Türk*'te esas itibariyle Karahanlı Türkçesi üzerinde durulmakla birlikte Oğuzlar'a da önemli bir yer verilmiştir. Eserde yalnız Oğuzlar'ın bütün boyları ve damgaları ayrı ayrı zikredilmiş ve sözlükte Hâkāniye Türkçesi'nden sonra en çok Oğuz Türkçesi'ne ait kelimeler yer almıştır. Sözlükte ayrıca ağızların fonetik ve morfolojik değişiklikleri üzerinde de durulmuştur.

Dîvânü lugāti't-Türk, Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapça'dan geri kalmadığını göstermek ve Araplar'a Türkçe'yi öğretmek maksadıyla kaleme alındığı için Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük şeklinde tertip edilmiştir. Eserin yalnız madde başları Türkçe, açıklamaları ihtiva eden kısımlar ise Arapça'dır. Sözlük tertip edilirken tamamen Arap imlâ kurallarına uyulmuş, yani kelimeler ihtiva ettikleri ünsüz sayısına göre sıralanmış, kısa ya da normal uzunluktaki ünlüler hareke ile, uzun ünlüler ise med harfleri olan elif, vav, ye ile (ا و ى) gösterilmiştir. Arap harf sisteminde bulunmayan p, ç, g (ince g) harflerini kullanmayan Kâşgarî, o devrin Türkçe'sinde var olan bazı karakteristik sesleri göstermek için yeni işaretler belirlemiştir (meselâ b ile f arasındaki dudak ünsüzü için üç noktalı f [ڢ = w] harfini kullandığı gibi geniz ünsüzünü [nazal n] nun ve kef ile [ڭ = ñg] ifade etmiş, kelime başındaki uzun a ünlüsü için de yan yana iki elif [اا] kullanmıştır). Böylece Türkçe kelimelere mahsus bir imlâ sistemi ortaya koyarak kelimelerin telaffuzlarının gerçek değerini korumaya çalışmıştır.

Eser kelimelerin yapıları bakımından sekiz ana bölümden oluşmaktadır. **1.** Kitâbü'l-Hemze (vr. 15^a-80^a). Başında hemze bulunan, yani ünlü ile (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) başlayan kelimeler bölümüdür (اُس = us "akıl", اُق = ok, "ok", اَلشدى = üleşdi "paylaştı"). **2.** Kitâbü's-Sâlim (vr. 80^b-203^b). Bünyesinde v, y ünsüzleri bulunmayan ve ünsüzleri ses hadisesine uğramayan kelimeler bölümü olup kendi arasında altı kısma ayrılır. a) İki ünsüzden oluşan kelimeler (t^ap "elverir, yetişir", $ç^it$ "kamıştan veya dikenden yapılan duvar"). b) Üç ünsüzden oluşan kelimeler ($t^ört$ "dört", k^end "şehir", b^ul^it "bulut"). c) Dört ünsüzden oluşan kelimeler (k^irn^ak "câriye", $b^aşg^ut$ "çırak", $b^oğt^ur$- "boğdurmak"). ç) Beş ünsüzden oluşan kelimeler ($b^ur^und^uk$ "yular", $k^ab^irç^ak$ "tabut", $s^em^izl^ik$ "semizlik", $k^ül^ims^in$- "güler gibi görünmek"). d) Altı ünsüzden oluşan kelimeler ($k^om^ild^ir^ük$ "at göğüslüğü", $k^old^aşl^an$- "arkadaş olmak"). e) Yedi ünsüzden oluşan kelimeler ($z^arg^unçm^ud$ "fesleğen"). **3.** Kitâbü'l-Muzâaf (vr. 203^b-223^a). Bünyesinde aynı cinsten iki ünsüz bulunan kelimeler bölümüdür (k^ek "sıkıntı, mihnet", t^alg^ag "şiddetli tipi", $k^oğş^aş$- "gevşemek"). **4.** Kitâbü'l-Misâl (vr. 223^a-247^a). "y" ünsüzü ile başlayan kelimeler bölümüdür (yap "yapağı", yin "in", yol- "bırakmak, salıvermek"). **5.** Kitâbü Zevâti's-selâse (vr. 247^a-268^a). Ortasında elif, vav, ye üçlüsünden biri bulunan kelimeler bölümüdür (يار = yar "yar", كوچ = küç "zulüm", تيت = tıt "çam fıstığı ağacı", قُوقُ = kovuk "içi boş olan her şey", بَيِقُ = bayık "doğru"). **6.** Kitâbü Zevâti'l-erbaa (vr. 268^a-300^a). Sonunda elif, vav, ye harflerinden biri bulunan kelimeler bölümüdür (سو = sü "asker", سَقا = saka "dağ yamacı", تُيماق = toymak "doymak", سيدى = sı-dı "kırdı"). **7.** Kitâbü'l-Gunne (vr. 300^a-311^b). Bünyesinde ng (nazal n karşılığı) ve nç ünsüz grupları bulunan kelimeler bölümüdür (tang "şaşılacak nesne", ming "bin sayısı", singir "sinir"; sakınç "kaygı", yükünç "namaz", sing- "hazmedilmek", süngüş- "süngüleşmek, savaşmak"). **8.** Kitâbü'l-Cem^c beyne's-sâkineyn (vr. 311^b-319^b). Bünyesinde lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rs, rt, rp; st, şt ünsüz grupları bulunan kelimeler bölümüdür (örtmen "dam, satıh", ötünç "ödünç", kökürçkün "güvercin", yolk- "faydalanmak", yaltga "bir şeyle alay etme").

Kâşgarlı Mahmud, kelimeleri yapıları bakımından bu şekilde sınıflandırdıktan sonra her bölümde kelimelerdeki harf

(ünsüz) sayısını esas alarak ayrı bir sıralama düzeni kurmuştur. Ona göre bir kelimede en fazla yedi harf bulunur, ancak yedi harfli kelimelerin sayısı azdır. Bu bakımdan önce iki harfliler, sonra üçlüler, dörtlüler, beşliler, altılılar ve yedililer gelir. Arapça vezinlere göre düzenlenen eserde Türkçe kelimelerin Arapça vezinlere uymadığı durumlarda kendisi yeni ölçüler belirlemiştir. Her bölümde önce isimler, ardından fiiller sıralanmıştır. Fiillerin sıralanmasında da yine iki harfli, üç harfli... oluşlarına dikkat edilmiş, fiilin belirli geçmiş zaman (fi'l-i mâzî) tekil üçüncü şahsı gösteren çekimli hali madde başı olarak alınıp anlamı verildikten sonra masdar şekli ve geniş zaman kipi de gösterilmiştir. Masdarın verilmesindeki maksat, kökün kalın sıradan mı ince sıradan mı olduğunu göstermektir. Geniş zaman kipinin yazılmasındaki gaye ise ekin ünlüsünün ne zaman düz, ne zaman yuvarlak okunacağına işaret etmektir. Çünkü geniş zaman ekinin ünlüsünün hangi fiillerde düz, hangilerinde yuvarlak olacağının kuralı açık değildir.

Dîvânü lugāti't-Türk'te madde başı olarak alınan kelimelerin sayısı yaklaşık 8000 civarındadır (divandaki söz ve ibare sayısının mevcut tercümelere göre karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Fâzılov, s. 457-462). Kâşgarî başlangıçta, Arap filologu Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-ʿAyn*'ında yaptığı gibi kullanılmakta olan ve terkedilmiş bulunan bütün kelimeleri kitabına almayı düşünmüşse de halkın günlük dilde kullanmadığı veya pek az kullandığı kelimelerle Türk diline sonradan girmiş olanları sözlüğe almamıştır. Daha ziyade halk arasında kullanılan Türkçe kelimeleri derlemiş, müslüman olmayan bazı Türk boylarının dillerinden derleme yapmamıştır. Her kelimenin hangi ağza ait olduğu belirtilmemekle birlikte bunların bir kısmı zikredilmiştir. Buna göre eserde Oğuz ağzına ait 185, Kıpçak ağzına ait kırk beş, Çigil ağzına ait otuz dokuz, Argu ağzına ait otuz altı, Yağma ağzına ait yirmi üç, Kençek ağzına ait on üç, Tuhsı yedi, Suvar dört, Hotan iki, Yabaku (Nazman) iki ve Kay ağzına ait iki kelime kaydedilmiştir. Türk adıyla anılan kelimelerin sayısı ise on ikidir.

Eserde madde başı olan kelimelerin açıklamaları yapılırken mânalarının daha iyi anlaşılmasını sağlamak maksadıyla deyimlerden, atasözlerinden ve şiirlerden örnekler verilmiş ve bunların Arapça tercümeleri de yapılmıştır. Ayrıca bazı âyet ve hadislerden deliller getirilmiştir. Sözlüğün çeşitli yerlerinde dağınık halde bulunan atasözlerinin toplam sayısı yaklaşık 290 kadardır. Bunlar bazı araştırmalara konu edilerek makale ya da kitap halinde topluca neşredilmiştir (bk. C. Brockelmann, "Alttürkestanische Volksweisheit", *Ostasiatische Zeitschrift*, VIII [1920], s. 49-73; Necib Âsım, "Eski Savlar", *DEFM*, II/2 [1338], s. 153-159; II/4 [1338], s. 312-328; II/5 [1338], s. 421-435; II/6 [1339], s. 487-502; a.mlf., *Eski Savlar*, İstanbul 1338-1340; Avram Galanti, "Eski Savların Eskiliği", *DEFM*, II/6 [1339], s. 520-522; Ferit Birtek, *Dîvânü lugāti't-Türk'ten Derlemeler I: En Eski Türk Savları*, Ankara 1944).

Türk halk şiirinin günümüze kadar gelen en eski örnekleri olarak kabul edilen şiirler ise dörtlük ya da beyit şeklindedir. Genellikle yedili veya sekizli hece vezniyle kaleme alınan ve koşma tarzında kafiyelenen dörtlüklerin çoğu savaşla ilgili olup bunun yanında tabiatı konu alan, av eğlencelerini anlatan şiirler de vardır. Eserdeki şiirlerin kimlere ait olduğu hakkında herhangi bir kayda rastlanmamakla birlikte Çuçu adlı bir Türk şairinden söz edilmektedir (vr. 275[b]; *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi*, III, 238). Bu durumda bazı şiirlerin Çuçu'ya ait olduğu düşünülebilir. Bununla beraber esere alınmış bazı şiir parçalarının millî vezin ve şekillerle Arap şiirinden çevrildiği ihtimalini ileri sürenler de olmuştur (Zeki Velidi [Togan], *Atsız Mecmua*, II/17 [1932], s. 133-137). Toplam mısra sayısı 764'ü bulan bu şiirler C. Brockelmann, Ali Ulvi Elöve, Fıtrat, İ. V. Stebleva ve Talât Tekin tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.).

Dîvânü lugāti't-Türk, Türk toplum hayatının her sahasına ait çeşitli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu bakımdan eser içinde yer alan âdetler, akrabalık, evlenme, atçılık ve binicilik, aygıtlar, bağcılık ve bahçıvanlık, beslenme, mutfak, yemekler, bitki, coğrafya, dil bilgisi (fiil yapısı, fiilden fiil yapma ekleri), Oğuzca sözler, ses taklidi kelimeler, din (itikadlar, şamanizm), tabiat, dokuma ve bezeme, eğlence, millî oyunlar, müzik, şiir ve dans, ev eşyası, giyim kuşam, gök bilimi, hayvan adları, hakan, kadın, savaş (savaş tekniği ve silâhlar), spor ve oyunlar (ayak topu, çevgân, yumruk oyunu), tabâbet, tarım, toplum hayatı, Türk evi, ulaşım ve taşıtlar gibi konular yönünden de incelenip değerlendirilmiştir.

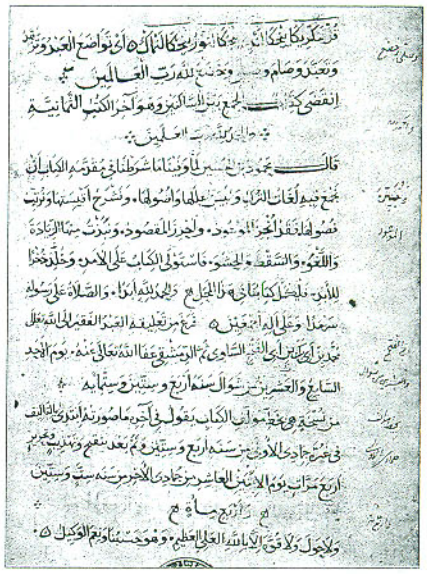

Dîvânü lugāti't-Türk'ün son sayfası
(Millet Kıp., Ali Emîrî, Arabî, nr. 4189)

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer alan haritanın ilk Türk dünyası haritası olması bakımından büyük değeri vardır. Haritada Türkler'in oturduğu yerlerle bunların münasebette bulunduğu milletlere de yer verilmiştir. Dağlar kırmızı, denizler yeşil, ırmaklar mavi, kumluk alanları sarı renklerle tesbit edilmiştir. Haritanın esas merkezini Balasagun şehri teşkil etmiş, diğer şehirler ve belli başlı yerler bu şehre göre düzenlenmiştir. Ancak eserde adı geçen bazı yerler (meselâ Çigiller, Suvarlar) haritada gösterilmemiştir. Harita üzerinde birkaç müstakil çalışma yapılmıştır (bk. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, 30).

Eserde toplanan kelimeler konu ve anlam bakımından bir tasnife tâbi tutulmadığı gibi fonetik ve morfolojik bakımından da sınıflandırılmamıştır. Türkçe gramer kuralları da bir tasniften uzak olup kitabın tamamı içine serpiştirilmiş durumdadırlar. Bunlar sonradan bir araya getirilerek makale ve kitap halinde yayımlanmıştır (meselâ bk. Brockelmann, *KSz.*, XVIII [1919], s. 29-49; Necib Âsım, *DEFM*, IV/1 [1925], s. 45-67; Besim Atalay, *Türk Dili Kuralları*, Ankara 1931; Gencan, *TDL*, XXVII/253 [1972], s. 27-52).

Dîvânü lugāti't-Türk'ün varlığı XIV. yüzyıldan bu yana bilinmekteydi. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'inde, İbn Muhammed'in *Tâcü's-sâdât ve ʿunvâ-*

nü's-siyâdât'ında (telifi 1363), Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *ʿİkdü'l-cümân fî târîḫi ehli'z-zamân*'ı ve kardeşi Şehâbeddin Ahmed ile birlikte yazdıkları *Târîḫu'ş-Şihâbî* adlı eserlerinde *Dîvânü lugāti't-Türk*'ten faydalandıkları araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir (*Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi*, I, XIX-XXI). Ayrıca Kâtib Çelebi de *Keşfü'ẓ-ẓunûn*'da *Dîvân*'dan bahsetmektedir (I, 808).

Bunlardan sonra hakkında başka bir kayda rastlanmayan ve yıllarca ele geçmeyen eser, nihayet II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden yıllarda İstanbul'da bulunmuş ve Ali Emîrî tarafından 30 altına satın alınmıştır (kitabın bulunuşu ve satın alınmasıyla ilgili geniş bilgi için bk. Ülkütaşır, s. 56-82). Eser ilk defa Kilisli Rifat Bilge tarafından incelenerek Arap harfleriyle üç cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1333-1335). Bu ilk yayımdan sonra eser ve müellifi üzerinde yurt içinde ve Batı ilim dünyasında birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Yurt içinde başta M. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Necib Âsım, Kilisli Rifat Bilge, Besim Atalay, Ahmet Caferoğlu olmak üzere birçok ilim adamı Kâşgarlı Mahmud ve eseri üzerinde çalışmıştır. Batı'da ise Alman, Rus, Macar ve Fransız bilginler *Dîvânü lugāti't-Türk*'e dair çeşitli yayınlar yapmışlardır. Bunların içinde en başta gelenleri C. Brockelmann'ın yaptığı çalışmalardır. Brockelmann eserdeki şiirleri, atasözlerini, ses taklidi kelimeleri ve dil kurallarını bir dizi makale halinde yayımladığı gibi (yk. bk.) divanın bir de Almanca indeksini hazırlamıştır (*Mittelturkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928). Bu indeks eserin tam tercümesi yayımlanıncaya kadar ilim âleminde kullanılmıştır.

Eseri önce Kilisli Rifat Bilge, Abdullah Âtıf Tüzüner ve Abdullah Sabri Karter Türkçe'ye çevirmişlerse de bu çeviriler yayımlanmamıştır. Bunlardan Kilisli Rifat ile Âtıf Tüzüner'in tercümelerinin müsveddeleri Türk Dil Kurumu Kitaplığı'nda, Abdullah Sabri Karter'in tercümesi ise yirmi iki defter halinde Bursa İl Halk Kütüphanesi'nde (El Yazmaları ve Arap Harfli Basma Eserler, Genel, nr. 4449-4470) bulunmaktadır. Daha sonra Besim Atalay önceki tercümeleri de göz önünde bulundurarak eseri üç cilt halinde Türkçe'ye çevirmiş ve bir dizin ilâvesiyle yayımlamıştır (Ankara 1940-1943 [I, 1940; II, 1940; III, 1941; Dizin, 1943]). Bunun dışında Tevfik Demiroğlu 504 sayfalık bir dizin çalışması yapmış, ancak bu dizin yayımlanmamıştır. Çalışmanın müsveddeleri Türk Dil Kurumu Kitaplığı'ndadır. Dehri Dilçin de Arap alfabesine göre eserin dizinini hazırlayıp yayımlamıştır (*Arap Alfabesine Göre Dîvânü lugāti't-Türk Dizini*, Ankara 1957).

Divan ayrıca Özbekçe'ye (Salih Muttalibov, *Mahmud Kaşgariy: Türkiy Sözler Devani*, I-IV, Taşkent 1960-1967), Yeni Uygurca'ya (*Türkî Tiller Divanı*, Urumçi 1981) ve Robert Dankoff tarafından *Compendium of the Turkic Dialects* (*Dīwān Lugāt at-Turk*) adıyla İngilizce'ye (I-III, Harvard 1982-1985 [I-II. c. tercüme, III. c. sözlük]) tercüme edilmiştir.

Dîvânü lugāti't-Türk'ün bilinen tek yazma nüshası Fatih Millet Kütüphanesi'ndedir (Arapça, nr. 4189). Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı esas nüshadan 26 Şevval 664'te (1 Temmuz 1266) Muhammed b. Ebû Bekir b. Ebü'l-Feth es-Sâvî tarafından istinsah edilen bu yazma büyük boy 319 varaktır. Daha sonra bu nüsha esas alınarak eserin biri Türk Dil Kurumu (Ankara 1941), diğeri Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (Ankara 1990) tarafından olmak üzere iki tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Ayrıca İngilizce tercümesinde de mikrofişler halinde tıpkıbasımı mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugāti't-Türk* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), I-III, İstanbul 1333-35; *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi*, I, XIX-XXI, 346; III, 156, 238; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 808; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1980), s. 156-158; a.mlf., *Araştırmalar*, s. 33-44; a.mlf., "Türk Edebiyatının Menşeleri", *MTM*, II/4 (1331), s. 71-73; a.mlf., "Dîvânü lugāti't-Türk", *a.e.*, II/5 (1333), s. 381-383; a.mlf., "Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi, Dîvânü lugāti't-Türk", *Cumhuriyet*, İstanbul 24 Nisan, 1 Mayıs 1933; Fitrat, *En Eski Türk Edebiyatı Nemûneleri*, Semerkant 1927; C. Brockelmann, *Mittelturkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928; a.mlf., "Mahmud al-Kascgaris Darstellung der türkischen Verbalbaus", *KSz.*, XVIII (1919), s. 29-49; a.mlf., "Eski Türkistan Halk Edebiyatı" (trc. Köprülüzâde Ahmed Cemal), *DEFM*, III/2-3 (1339), s. 109-148; a.mlf., "Volkskundliches aus Alttürkestan", *AM*, II (1925), s. 110-124; a.mlf., "Mahmud al-Kaschgari über die Sprachen und Stamme der Türken in XI Jahrhundert", *KCs.A*, sy. 1-3 (1921), s. 26-40; a.mlf., "Naturlaute im mittelturkischen", *UJb.*, VIII (1928), s. 257-265; Ahmet Caferoğlu, *İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1938; a.mlf., *Türk Dili Tarihi Notları*, İstanbul 1943, s. 42-58; a.mlf., *Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1970; a.mlf., *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974, II, 19-48; a.mlf., "Kâşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları", *TDL*, XXVII/253 (1972), s. 23-26; Besim Atalay, *Dîvânü lūgāt-it-Türk Dizini "Endeks"*, Ankara 1943; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1946, s. 56-82, ayrıca bk. tür.yer.; E. Rossi, "A Note to the manuscript of the Dīwān Lugāt at-turk", *Charisteria Orientalia J. Rypka* (1956), s. 280-284; H. G. Nigmatov, *Morgologiya tyurkskogo glagola po materialam slovarya Mahmuda Kaşgarskogo*, Leningrad 1970; Ali Çiçekli, *Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1970; Banarlı, *RTET*, I, 250-257; İ. V. Stebleva, *Razvitie tyurkskih poetiçeskih form v XI veke*, Moskova 1971; Ergaş İ. Fâzılov, "Mahmud Kaşgariy 'Divan'ı Neşirlerini Kıyâsî Tetkik Ediş Tecribesi", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara 1975, s. 457-462; Talât Tekin, *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, Ankara 1976, s. 270-280; a.mlf., *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Dîvânü lugāti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara 1989; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981, tür.yer.; Ahmed Bican Ercilasun, "Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü lugāti't-Türk", *Büyük Türk Klâsikleri*, I, 118-131; İpek Bilgen, *Dīvānü lugāti't-Türk'te Söz Yapımı*, Ankara 1989; Martin Hartmann, "Dîvânü lugāti't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza", *MTM*, IV/4 (1331), s. 167-170; Hüseyin Namık Orkun, "Dîvânü lugāti't-Türk'e Nazaran Hakan", *Dergâh*, I, İstanbul 1337, s. 123; Avram Galanti, "Eski Savların Eskiliği", *DEFM*, II/6 (1339), s. 520-522; Zeki Velidî [Togan], "Dîvânü lugāti't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında", *Atsız Mecmua*, II/16 (1932), s. 77-78; a.mlf., "Mahmud Kâşgarî'ye Ait Notlar", *a.e.*, II/17 (1932), s. 133-136; Necib Âsım, "Türk Dilinin Tarihî Sarfı", *DEFM*, IV/1 (1925), s. 45-67; Ali Ulvi Elöve, "Dîvânü lugāti't-Türk'teki Halk Şiirleri", *Türkün*, sy. 6, Bursa 1936, s. 54-59; sy. 7 (1936), s. 65-72; sy. 8 (1937), s. 1-8; sy. 10 (1937), s. 32-40; sy. 11 (1937), s. 29-38; Rifat Bilge, "Dîvânü lugāti't-Türk'ün Başındaki Makale", *TM*, VI (1939), s. 355-358; a.mlf., "Dîvânü lugāti't-Türk'ün Telifi Tarihi", *a.e.*, VI (1939), s. 358-360; Abdullah Taymas, "Dîvânü lugāt-it-Türk Tercemesi", *a.e.*, VII (1940-42), s. 212-252; XI (1954), s. 74-100; Omeljan Pritsak, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", *a.e.*, X (1951-53), s. 243-246; Louis Bazin, "Les tades de rédaction du «Divan» de Kaşgarî", *AOH*, VII (1957), s. 21-25; Tahsin Banguoğlu, "Kaşgarî'den Notlar - I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY Belleten* (1958), s. 87-113; Robert Devereux, "Mahmūd al-Kāshgharī and his Dīvān", *MW*, sy. 52 (1968), s. 87-96; Turgut Günay, "Yazılışının 900. Yıldönümüne Doğru Dîvân-ü lugāt-it-Türk", *TK*, IX/100 (1971), s. 298-302; Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", *TDL*, XXVII/253 (1972), s. 3-19; Tahir Nejat Gencan, "Dîvânü lugāt-it-Türk'te Dil Kuralları", *a.e.*, XXVII/253 (1972), s. 27-52; Şükrü Kurgan, "Dîvânü lugāt-it-Türk Üzerine", *a.e.*, XXVII/253 (1972), s. 60-80; James M. Kelly, "Divanü lugāt-it-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine" (trc. Hasan Eren), *a.e.*, XXVII/253 (1972), s. 104-109; a.mlf., "Remark on Kaşgari's Phonology", *UAJ*, sy. 42 (1972), s. 178-193; Saim Sakaoğlu, "Dîvânü lugāt-it-Türk Bibliyografyasına Yeni İlâveler", *TKA*, XI-XIV (1975), s. 270-280; Sevim Tekeli, "İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kâşgarlı Mahmud", *Erdem*, I/3, Ankara 1985, s. 645-651; *TA*, XXI, 389-392; *TDEA*, II, 353-356.

MUSTAFA S. KAÇALİN

b11044463

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

EGE Üniversitesi
Rektörlük Kütüphanesi
D. Baş No. 49132
Tasnif No. P297.03/Tür/2002
Geliş Ta.

CİLT 25

KASTİLYA - KİLE

Ankara 2002

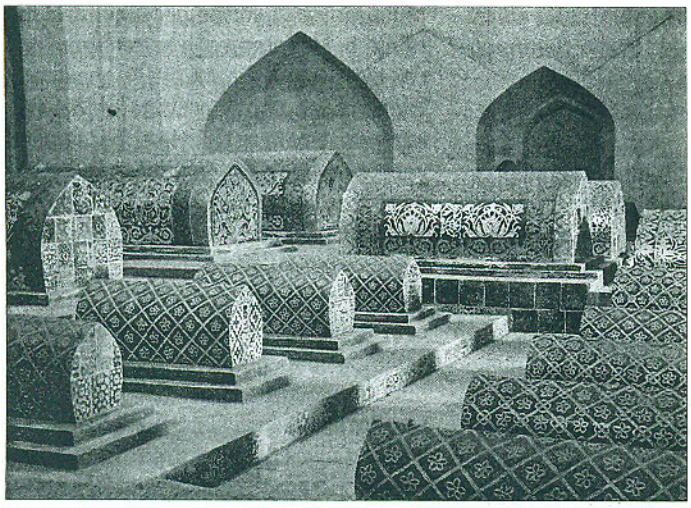

Kâşgar'da Afak Hoca Türbesi'ndeki sandukalar

kurma teşebbüsünde bulundularsa da başarılı olamadılar. 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Tarım havzası önemli bir siyasî, ekonomik ve sosyal değişim yaşadı. 1955'te Doğu Türkistan, muhtariyet isteyen Uygurlar'ı yatıştırmak amacıyla Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi adı altında yeniden organize edildi. İdarî olarak Kâşgar bir il merkezi ve on bir ilçeden oluşan bir vilâyettir.

Kâşgar İlkçağ'dan beri Tarım havzasının ekonomik merkezidir. Eski dönemlerde el sanatlarında, özellikle kilim, tekstil ve seramik dallarında meşhurdu. 1950'lerden bu yana pamuk endüstrisi başta olmak üzere kurulan çeşitli modern endüstriler şehrin ekonomik önemini arttırmıştır. Diğer taraftan iki ipek yolunun buluştuğu yerdeki konumu ve Çin'le Orta Asya arasındaki transit taşımacılıktaki rolü, eski çağlardan beri Kâşgar'ın bir ticaret merkezi olarak önem kazanmasını sağlamıştır. 1949 ile 1980'li yıllar arasında 30.000'den 160.000'e yükselen ve çoğunluğu Uygurlar'dan oluşan şehrin nüfusu 1991'de 330.397 idi. İslâm hâkim dindir; fakat 1960'lardaki kültür devriminden ancak 100 cami ve mescid kurtulabilmiştir. Bunlar arasında, Çin'in en büyük camisi olan ve özellikle şehre İslâmî bir hava veren Iydgâh Meydanı'ndaki aynı adı taşıyan, XVII. yüzyılda inşa edilmiş cami yanında Afak Hoca Camii ve Türbesi, Döng Mescid, Kâşgarlı Mahmud Türbesi ve Yûsuf Has Hâcib Türbesi gibi mimari yapılar bulunur.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), VI, 496-500; *Ḥudûdü'l-ʿâlem* (Minorsky), s. 25, 34, 96, 225, 234, 255, 260, 280-281, 349; Makdisî, *Aḥsenü't-teḳāsîm*, s. 64; Gerdîzî, *Zeynü'l-aḫbār* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 187, 264, 270; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 310-311, 324-326; Yâkût, *Muʿcemü'l-büldân* (Cündî), IV, 488; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Ankara 1992, bk. İndeks; D. C. Boulger, *The Life of Yakoop Beg*, London 1878; Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan: Tarihî, Coğrafî ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1977, bk. İndeks; a.mlf. – [B. Spuler], "Dūghlāt", *EI²* (İng.), II, 622; a.mlf.ler, "Kāshghar", *EI²* (İng.), IV, 698-699; D. R. McMillen, *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang: 1949-1977*, Boulder 1979; A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, bk. İndeks; G. Jarring, *Return to Kashgar*, Durham 1986; A. G. Maliavkin, *Tanskie khroniki o gosurdarstvakh Tsentral'noi Azii*, Novosibirsk 1989; *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. D. Sinor), Cambridge 1990; O. V. Zotov, *Kitai i Vostochnyi Turkestan v XV-XVIII vv.*, Moskova 1991; İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992; *Vostochniy Turkestan v drevnosti: rannem srednevekovye* (ed. B. A. Litvinski), Moskova 1992; İlyar Şemseddin, *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*, İzmir 1997, s. 32, 61; Muhammed Âtıf, *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi* (haz. İsmail Aka v.dğr.), Kırıkkale 1998; R. Rahmeti Arat, "Kâşgar", *İA*, VI, 405-412; D. Perkins, *Encyclopedia of China*, London 1999, s. 254-255.

KEITH HITCHINS

KÂŞGARÎ
(الكاشغرى)

Ebû Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî (ö. 705/1305)

Namaza dair *Münyetü'l-muṣallî* adlı muhtasar eseriyle tanınan Hanefî âlimi

(bk. MÜNYETÜ'l-MUSALLÎ).

KÂŞGARLI MAHMUD

XI. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin ilk sözlüğü *Dîvânü lugāti't-Türk*'ün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısı.

Hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler yakın zamanlara kadar sadece eserindeki birkaç kayıttan ibaret kalan, hal tercümesi hususunda kendisi de çok ketum davranan Kâşgarlı'nın bazı ifadelerindeki ipuçlarından hareketle ve tarihî kaynakların da yardımıyla sınırlı bir biyografisi elde edilmektedir. Ortada mevcut işe yarar kayıtlar dışında kendisine dair söylenenler ise çok defa tutarsız, birbiriyle çelişir birtakım tahminî görüş ve yorumlarla, yakın zamanlarda bunlara ilâve edilmiş ve çoğunda onu kendi çevrelerine mal etme gayreti sezilen mahallî rivayetlerden ibarettir.

Doğum tarihini tesbite yarayacak bir kayda rastlanmayan âlimin künyesi onu Kâşgarlı gösteriyorsa da esasında doğum yerinin Barsgan olduğu anlaşılmaktadır. Bu yerin emîri bulunan babasını da buralı bildiren ifadesi yanında (*Dîvânü lugāti't-Türk*, vr. 313ᵃ) eserinde kendisinin Barsgan'a olan sıkı bağlılığını hissettiren birtakım başka kayıtlar da göze çarpar. Kitabının Abbâsî halifesine sunuş kısmında kendisini Türk kavminin soyca en köklü kişisi, Türk ilinin coğrafyasında geniş bir alana yayılmış Türk toplulukları arasında yıllarca dolaşıp bunların her birinin ağızlarını yakından inceleyip öğrenmiş, Türk dili üzerinde en üst seviyede bilgi sahibi olmuş bir kimse diye takdim eder. Devri için mühim bir meziyet sayıldığından mükemmel surette silâh kullanmayı da bildiğini ilâve ederek yüksek sınıftan bir kimseye yaraşır savaşçılık terbiyesini almış olduğunu belirtmek ister (*a.g.e.*, vr. 2ᵇ). Öte yandan bir münasebet düşürerek ailesinin ülkede "emîrler" diye tanındığını söylemekte ve Sâmânoğulları hâkimiyetindeki yerlerin fâtihi sıfatıyla andığı ceddinin ismini de vermektedir (*a.g.e.*, vr. 35ᵃ). Eserinin elde mevcut tek nüshasında okunuşu çözülemez bir şekle girdiğinden Beherkin, Bahir Tekin, Hamir Tekin gibi birtakım yakıştırmalara yol açan, kimi ifade ettiği anlaşılamayan bu ad Nasr Tigin olarak düzeltildiğinde kastedilen kimsenin Mâverâünnehir ve Buhara fâtihi Nasr İlig Han (Arslan İlig Nasr b. Ali) olduğu ortaya çıkmaktadır (Juze, II, 27 vd.; Belyaev, s. 31; krş. *Compendium of the Turkic Dialects*, I, 139).

Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlı hükümdar soyundan geldiği gerçeği, ceddini Nasr Tigin yerine sülâlenin doğu kolunda aynı sıfat ve şöhrette bir başka şahsiyete bağlayan ve meseleye bu açıdan bakan farklı bir açıklamada da kendini bir kere daha gösterir. Daha ayrıntılı olan ve bunu yaşanmış bir vak'aya bağlayan bu açıklamaya göre (Pritsak, *TM*, X [1953], s. 243-246) Kâşgarlı'nın ceddi, 992'de Sâmânoğulları'nın merkezi Buhara'yı fetheden Hârun Buğra Han (Ebü'l-Hasan Hârun Kılıç Buğra Han b. Süleyman) olup Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin b. Muhammed de onun üçüncü göbekten torunudur. Geriye dönüşle şecereden Hüseyin b. Muhammed'in babası, Taraz ve İsbîcâb (İsfîcâb) hâkimi Muhammed Buğra Han b. Yûsuf ve onun da babası Hotan fâtihi ve hâkimi Yûsuf Kadır Han b. Hasan Hârun ortaya çıkmaktadır. Soy kütüğünün böylece Buhara fâtihi Hârun Buğra Han'a dayanmasının yanı sıra, İbnü'l-Esîr'in bu aileyle ilgili olarak naklettiği trajik bir vak'a da Kâşgarlı'nın babasıyla birlikte kendisinin kimliğinin çok daha aydınlanmasını mümkün kılmaktadır. Buna göre, Kâşgarlı'nın künyesinde babası olarak görünen Hüseyin b. Muhammed ile bahis konusu vak'a içinde yer alan Hüseyin Çağrı Tigin b. Muhammed aynı şahıstır. Kâşgarlı'nın hânedan mensubu olduğunu şeceredeki yeriyle birlikte açığa çıkarması kadar hayatının aldığı yeni istikametin anlaşılmasına yardımcı olan vak'a şöyledir:

Karahanlı Hükümdarı Yûsuf Kadır Han'ın oğlu, Taraz ve İsbîcâb Emîri Muhammed Buğra Han b. Yûsuf, iktidarı büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tigin b. Yûsuf'a bırakmak arzusuyla onu veliaht ilân etmişti. Ancak Muhammed Buğra Han'ın diğer karısı ondan olma oğlu İbrâhim'in veliahtlığa geçmesi emelini beslediğinden kabullenemediği bu durumun öcünü almak için tertiplediği geniş çaplı bir suikastı sarayda devir merasimi yapıldığı sırada gerçekleştirerek ailenin birçok ferdini ortadan kaldırmış, İbrâhim'in tahta çıkmasını sağlamıştı. Kâşgarlı Mahmud bu kırımdan hayatını kurtarabilmişse de babası Hüseyin Çağrı Tigin ve büyük babası Buğra Han b. Yûsuf suikasta kurban gidenler arasındaydı. Omeljan Pritsak'ın "İbnü'l-Esîr, IX, 211" diye devamlı surette yanlış referans verdiği ve zamanını da 448-449 (1057-58) olarak gösterdiği hadisenin tarihini atıfta bulunduğu İbnü'l-Esîr gerçekte kesin bir ifade ile 439 (1047-48) olarak kaydeder (*el-Kâmil*, IX, 299; ayrıca bk. Müneccimbaşı, *Karahanlılar* [trc. Necati Lugal], s. 7).

Pritsak'ın, Kâşgarlı'nın ceddini Sâmânoğulları ülkesi fâtihi olarak Nasr Tigin yerine Hârun Buğra Han'a bağlamaktaki gerekçelerinin tenkidiyle Kâşgarlı Mahmud'un ceddini Nasr Tigin göstermesindeki tercihin burada ayrıca açıklanmasına girişilmeyecektir. Ceddi hususunda görüşler farklı olsa da onun Karahanlı ailesinin mensubu veya hânedana yakın yüksek aristokrasi ailesinden olabileceğine dair Barthold ve Zeki Velidi Togan'ın evvelce belirtmiş oldukları kanaat böylece inanılır bir neticeye ulaşmış bulunmaktadır. Eserinde bir ikisinin adını zikrettiği hanzâde ve tigin gibi kimseler Kâşgarlı Mahmud'un mensubu olduğu yüksek zümrenin tabii erkânındandır. Kendisine babası Muhammed Tonka Han'dan naklen Uygur ülkesinin geçmişine dair bir rivayeti anlatan, künyesinde Karahanlı hükümdar ailesinin unvan ve lakaplarının hissedildiği Nizâmeddin İsrâfil Togan Tigin b. Muhammed Çakır Tonka Han ile (*Dîvânü lugāti't-Türk*, vr. 34[b]) vaktiyle beraberinde bulunduğu Emîr Komuk da (*a.g.e.*, vr. 97[a]) bu çevreden birer simadır.

Bu vak'adan sonra Kâşgarlı Mahmud'un hayatı 1072 yılına kadar yeniden bilinmezlik içine girer. Bu bilgi yokluğunun yerini güvenilir bir vesika ve delili olmaksızın ortaya atılmış tahminler, birbiriyle çelişir yorumlar alır. Bunlardan en yaygınının kaynağı olan Pritsak'a göre Kâşgarlı Mahmud ailenin uğradığı suikast felâketi üzerine vatanından kaçmak mecburiyetinde kalmış, bundan böyle devamlı bir kaçkınlık hayatı sürdürerek komşu Türk ülkelerinde on yıl kadar dolaştıktan sonra Bağdat'a gelmiş ve siyasî mülteci olarak orada kalmıştır (*TM*, X [1953], s. 245-246). Geniş kabul görmüş bu nazariyeye bir iki karşı çıkışa rastlanırsa da bunlar Kâşgarlı gibi "bir Türkçü Türk evlâdının vatan küskünü olamayacağı", "böyle bir ithamın onun kişiliğine leke sürmek demek olacağı" yolunda hissî açıdan bir tepkiyi ifade eder (meselâ bk. Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmut*, s. 16-17; Ali Osman Coşkun, "Kâşgarlı Mahmud ve Mültecîlik Meselesi", *TK*, XX/226 [Şubat 1982], s. 237-240). Tasavvur edilen mülteciliğin süresi için iddia sahibi bir sınır belirlemediğinden bu sıfat sonuna kadar Kâşgarlı'nın üstünde kalmış görünür. Suikastta ailenin başlıca fertlerinin ortadan kalkmasıyla zehirlenerek ölen babası Hüseyin b. Muhammed'in yerine geçen kardeşi İbrâhim b. Muhammed'in saltanatının ancak bir yıl kadar devam ettiği, ona itaate yanaşmayan Barsgan Emîri İnal Tigin'e karşı annesinin teşvikiyle açtığı savaşta yenilerek öldürüldüğü (İbnü'l-Esîr, IX, 299; Müneccimbaşı, *Karahanlılar* [trc. Necati Lugal], s. 7) göz önünde bulundurulursa, kendisini ülkesi dışında yaşamaya zorlayan şartlar o vakit veya daha sonra ortadan kalkmış olabileceği halde onun sonuna kadar mülteci hayatı sürdürdüğü iddiası doğru olamaz. Bununla beraber Karahanlılar ailesinde bu vak'adan önce de sonra da iktidar mücadelesi olagelmiştir. Yaşadığı olaylar Kâşgarlı Mahmud'u siyasî hayat yerine ilim yoluna sevketmiş olmalıdır. Bu vak'anın, öteden beri Türk topluluklarının dilini ve hayatını öğrenmeye meraklı Mahmud'u iktidar ve saltanat gibi arzulardan tamamıyla yüz çevirerek kendini ilme ve araştırmaya yöneltmiş olduğu hususu gerçeğe en yakın bir tahmin olabilir.

Daha farklı bir rivayete göre Kâşgarlı Mahmud, yaşanılan facianın ardından Pamir'in zorlu Muk Geçidi'ni aşarak ülkesi dışına çıktıktan sonra ömrünün uzun bir kısmını Orta Asya'nın çeşitli köşelerinde Türk kabile ve boyları arasında geçirmiş, oradan gittiği İran ve Irak taraflarında Arapça, Farsça ve Rumca gibi dilleri öğrenmiş, müderrislikte karar kılmıştır (Sertkaya, s. 131-132). Daha ayrıntılı başka bir rivayete göre ise 1057'de kırk dokuz yaşında Kâşgar'dan ayrılmaya mecbur olan Mahmud, oradan Batı Karahanlılar ülkesine ve Mâverâünnehir'e geçip Türk boylarının yaşadığı bölgeleri bir bir gezmek suretiyle 1057-1072 yılları arasında *Dîvânü lugāti't-Türk* için malzeme topladıktan sonra 1072'de Bağdat'a gelmiş ve Kâşgar'da yazmaya başladığı eseri üzerinde bir müddet daha çalışarak burada tamamlamıştır (Sultan Mahmut Kaşgarlı, s. 11). Son iki rivayet esasını, 1972'den bu yana Kâşgarlı Mahmud literatürüne girmeye başlayan yeni araştırma ve yayınlardan alır.

1972'de, *Dîvânü lugāti't-Türk*'ün telifine başlanmasının 900. yıldönümünü karşılamaya yönelik çalışmalar, 1981'de yeni Uygurca'ya tercümesine girişilmesinin uyandırdığı ilgi ve şevkle Kâşgarlı ve eseri üzerinde hız kazanan araştırmalar ve 1982-1983'te bölge ilim adamlarının Kâşgar yöre halkı ve özellikle eski nesillerden yaşlı kimseler arasında sürdürdükleri geniş çaplı anketin getirdiği yeni bil-

giler literatüre çok yeni unsurlar katar. Doğum yılı, annesinin kim olduğu, nerelerde okuyup eğitim gördüğü, hocaları, üstatları, *Dîvânü lugāti't-Türk*'ü tamamladıktan sonraki hayatı, ülkesine Bağdat'tan ne vakit döndüğü, kaç yıl yaşadığı, nerede ve hangi tarihte öldüğü gibi, hal tercümesinin o zamana kadar bilinmeyen noktalarına cevap vermeye yönelik bu mahallî araştırmalarla biyografisinin mevcuttan farklı bir versiyonu ortaya çıkar. Karahanlılar soyundan geldiğine, 1057-1058'de ailesinin kırıma uğradığına dair daha önce Pritsak'ın literatüre mal ettikleriyle vesika mahiyetinde mahallî yazılı kayıtların yanı sıra bölgeden derlenmiş sözlü rivayetlerin bir karması olan bu değişik çerçeve başlıca noktalarıyla Kâşgarlı'nın hal tercümesini yeni baştan şöyle kurar:

Doğum tarihini önceleri 1029-1038 yılları arasında hesaplayan tahmin (Pritsak, *TM*, X [1953], s. 246) bu defa yerini bunu 1008 olarak gösteren bilgiye bırakır. Doğum yerini Barsgan olarak kabul eden bilgi Kırgız çevresinden gelen rivayetle daha da kuvvet kazanırken Özerk Uygur bölgesi kaynaklı rivayet ise bunu Kâşgar'ın 45 (veya 48) km. güneybatısındaki Opal köyü diye gösterir. Rivayetlerin belirttiğine göre Kâşgarlı Mahmud'un annesi, Karahanlılar diyarının önde gelen ulemâsından Hoca Seyfeddin Büzürgvâr'ın kızı Bûbî Râbia'dır. Bu geniş kültürlü anne onun eğitimi üzerinde çok etkili olmuştur. Mektebe önce Opal'de başlayıp gençlik yıllarında Kâşgar'da yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de okumuştur. Kendisinden naklettiği Türkler hakkında bir hadis dolayısıyla Kâşgarlı'nın ismini andığı Şeyh İmâm ez-Zâhid Hüseyin b. Halef el-Kâşgarî (*Dîvânü lugāti't-Türk*, vr. 89ª) Medrese-i Sâciyye'de hocasıdır (hakkında bk. Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb* [nşr. Margoliouth], Leyden-London 1912, vr. 472ª; krş. Hartmann, *MTM*, nr. 4 [1331], s. 168-169). Medrese yıllarında zamanının klasik ilimleri yanında Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1057'de babası ve aile fertlerinin saraydaki suikasta kurban gitmelerinin ardından başka ülkelerde geçen uzun gezgincilik yılları sonunda geldiği Bağdat'ta eserini tamamlayarak Halife Muktedî-Biemrillâh'a sunmuştur. 1080'de kendi ülkesine dönüp Opal'de kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye'de müderrislik yaptıktan sonra 1090 yılında doksan yedi yaşında iken burada vefat etmiştir. Başka bir rivayete göre ise eserini halifeye sunduktan birkaç yıl sonra seksen dokuz yaşında iken Kâşgar'a dönmüş, medresesinde sekiz yıl müderrislik yapmış ve doksan yedi yaşında vefat ederek medresesinin yanında yapılmış olan türbeye gömülmüştür. Rivayetler onun doksan yedi yaşında öldüğü hususunda birleştiği halde 1090'ın yanı sıra bazısı bu tarihi 1105 (*Ulug E'lim Mehmut Kaşkari ve Unun Heyatı*, s. 10), bazısı da 1126 diye gösterir (Mut'i – Osmanov, *ST*, nr. 4 [1987], s. 88).

Kâşgarlı Mahmud'un vaktiyle türbesinde bulunup da sonraları birçok el değiştirmiş, telif tarihi 1791 olarak gösterilen *Tezkire-i Hazret-i Molla* adlı bir yazmadan evvelce alınan bir nota göre de Kâşgarlı, ülkesine dönüşte sekiz yıl müderrislik yaptıktan sonra doksan yedi yaşında ve 477 (1084-85) yılında vefat etmiştir. Bu kaydın yanı sıra Opal'deki türbeye vakfedilmiş bir *Meşnevî* nüshasının sayfaları arasında yer alan, Kâşgar Şer'iyye Mahkemesi kadısının mührüyle mühürlü 10 Receb 1252 (21 Ekim 1836) tarihli vakıf senedinden, yöre halkınca öteden beri Hazret-i Mollam Şemseddin adı altında ve bir evliya gibi tanınmakta olan zatın esasında Kâşgarlı Mahmud olduğu anlaşılmış, bir ziyaretgâh sayılan türbede yatanın da o olduğu meydana çıkmıştır. Şemseddin adının ona, babası Hüseyin b. Muhammed'in idarî makam sahibi olarak Karahanlı yönetiminde almış olduğu bir unvandan geldiği sanılmaktadır (mahallî araştırmaların getirdiği bütün bu veriler hakkında toplu bilgi için iki Uygur ilim adamının 1982 ve 1983 tarihli ilmî raporlarında yer alan araştırma neticelerini bildiren Yeni Uygurca makalelerinin *Tarım*, nr. 3 [Urumçi 1984], s. 13-15, 20-21] Rusça tercümesi: Mut'i – Osmanov, bibl.; Kahar Barat, "Discovery of History: The Burial Site of Kashgarlı Mahmud", *Aacar Bulletin*, II/3, Connecticut 1989, s. 19-22; aynı yazı ayrıca, *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*, New York-London 1994, s. 77-81'de de yer alır).

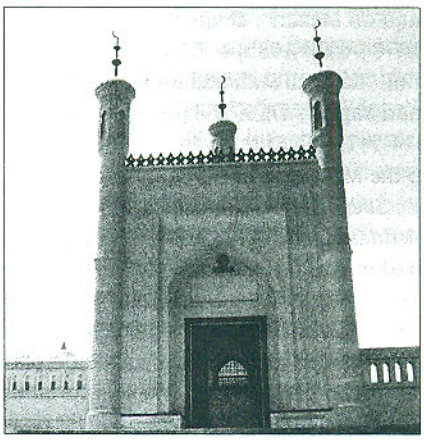

Kâşgarlı Mahmud Türbesi'nin taçkapısı

Kâşgarlı Mahmud'un mezarının keşfi mahallî basından başlayarak haber ajansları vasıtasıyla dünyaya duyurulduğunda ilim âlemince heyecanla karşılanmış ve Türkiye basınında da gecikmeden akis bulmuştur (meselâ bk. Metin Soysal, "Çin'den Gelen Haber", *Hürriyet*, 4 Nisan 1983; Kemal Bağcı, "Divanü Lügat-it-Türk Çin'de İlk Kez Uygurca Yayınlandı", *Milliyet-Aktüalite*, 17 Nisan 1983, s. 3; Engin Bilginer, "Yasak Kentlere Girdik", *Hürriyet*, 12 Kasım 1984; Opal'in Azak köyü tepesinde olup mükemmel surette restore edilerek gösterişli bir külliye haline getirilen türbe hakkında geniş bilgi için bk. Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Kaşgarlı Mah-

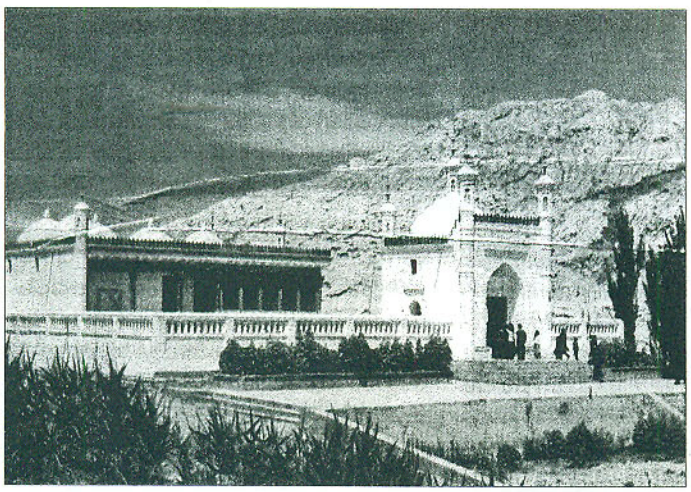

Kâşgarlı Mahmud'un Kâşgar Opal'deki türbesi

mud'un Mezarı", *Doğu Türkistanın Sesi*, II/7-8 [Aralık 1985], s. 51-53; Hasan İbrahim, "Kâşgarlı Mahmud'un Mezarı ve Mimarî Yapısı", *TK*, X/268 [Ağustos 1985], s. 544-547; Ulla Ehrensvärd, "A Pilgrimage to the Moseleum of Mahmud al-Kashgari", *Svenska Forskningsinstitut i Istanbul Meddelanden*, nr. 17 [1992], s. 64-72; Said Maden, *Kaşgar ve Ötesi*, İstanbul 1994, s. 70-76). Kâşgarlı Mahmud literatürüne bu son yılların belirtilen rivayetler yoluyla getirdiği veriler, mahallî yayın ve akademik yazılardan başlayıp bölgeyle ilgili turistik rehberlere kadar klasikleşmiş bilgiler gibi yer almaktadır (meselâ bk. Chen Dajun, *Xinjiang Today*, Beijing 1988, s. 75-76).

Eserinin ortaya çıkışından bu yana yapılan bunca araştırmaya ve sürdürülen o kadar çalışmaya, *Dîvân*'ının tedkikinde ise hayli yol alınmasına rağmen Kâşgarlı Mahmud'un sıhhatli ve güvenilir bir hal tercümesi için günümüzde söylenebilecek söz onun Barsgan'da doğduğu, 1057'de Bağdat'a gittiği ve 1077 yılında orada eserini meydana getirdiği dışında hiçbir şey bilinmediğinden (James Kelly, "Kashgari, Mahmud al-", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, II, 277) ibaret kalmaktadır.

Bugün Türk dünyasının Doğu Türkistan, Kırgız, Türkmen ve Kazak kollarının aralarında paylaşamadıkları, her birince kendilerine mal edilmek istenen Kâşgarlı Mahmud'un Orta Asya Türklüğü'nün hangi soyundan olduğu çok farklı görüşlerin karşılaştığı tartışmalı bir konudur. Radloff'tan bu yana Uygur Türkü sayılmışken günümüzde ona sahip çıkan Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen görüşleri de ön plana geçmiştir. Onun konuştuğu ve eserine de akseden ana dilinin doğup büyüdüğü Barsgan ve Isık Göl yöresinde yerleşik Tuḫsı (Türkeş) ve Yağma Türkleri'nin Türkçe'si olduğu, soy mensubiyetinin de buraya ait bulunduğu en inandırıcı görüş durumundadır (Musabaev, XXVII/253 [1972], s. 110). Orta Asya Türklüğü'nün kesimlerinden her biri, hatta Tatarlar, eserinde kendilerinden bir taraf görüp bulduklarından Kâşgarlı Mahmud'u doğrudan doğruya kendilerine mal ederken edebiyat tarihlerinde de ona kendilerinden biri olarak yer verir (meselâ bk. *Uzbek Adabiyäti Tarihi*, Toşkent 1977, I, 88-92; Ḫ. Koroglı, *Uzbekskaya Litaratura*, Moskva 1977, s. 75-86; Ḫatıp Osman, *Boıngı Törki Hem Tatar Edebiyatının Çıganakları*, Kazan 1981, s. 16-26; Turgun Almas, *Kadımkı Uygur Edebiyatı*, Kaşgar 1988, s. 334 vd.).

Kâşgarlı Mahmud'un hal tercümesinin çok yetersiz kalışına mukabil seçkin şahsiyet ve müstesna hüviyetini büyük eseri *Dîvânü lugāti't-Türk* ile anlamak mümkün olmaktadır. Hayatına istikamet ve mâna vermiş olan, meydana getirebilmek için uğrunda, "Yıllarca birçok güçlüklere göğüs gerdim" dediği (*Dîvânü lugāti't-Türk*, vr. 2[b]) bu büyük çalışmanın arka planındaki itici gücü, kendisini yalnız çağının değil sonraki zamanların dilci ve âlimlerinden daha farklı kılmış yüksek idealini tek başına bu eseri yansıtır. Ancak eseri konusunda da hal tercümesinde olduğu gibi bilgi boşlukları, birbiriyle bağdaşmaz görüşler, farklı kabuller bulunmaktadır. İç yapısı bir tarafa bırakılırsa nerede yazıldığı, telif zamanı, ortada mevcut birbirinden farklı tarihlerden hangisinin doğru olduğu, böyle bir eseri meydana getirmek düşüncesinin kronolojik yerinin hayatının hangi safhasına ait bulunduğu, bu gayenin gerektirdiği büyük alan ve derleme çalışmasına ne zaman giriştiği, bu yoldaki faaliyetini ne vakte kadar sürdürdüğü, kitabını önsözünde ismini andığı halifeye mi, verdiği bazı tarihler tutmadığına göre ondan sonraki halifeye mi sunduğu, acaba bunun gerçekleşmemiş bir niyet olmaktan ileri gidemediği mi, yoksa eserinin temize çekilmiş son nüsha olmak yerine müsvedde halinde mi kaldığı gibi türlü mesele ve şüphelerle karşı karşıya kalınır. Bunların içinde en önemlisi ve en başta geleni, Kâşgarlı Mahmud'da böyle bir eser yazma düşüncesinin ne zaman ve hangi muhitte doğduğu, nasıl bir tesirle onu telif etmek ihtiyacını duyduğu hususudur. Bunu yalnız sözlüğü için değil ana dili için kaleme aldığı gramer kitabı ile birlikte düşünmelidir. Onu Türk dili üzerinde çalışmaya sevkeden sebep ve ihtiyacı görebilmek şahsiyetini çok daha aydınlığa çıkaracaktır.

Anlaşıldığı üzere, geniş çaplı lugatının çalışmalarını sürdürürken önce Türk dilinin prensip ve kurallarını gösterecek müstakil bir eser ortaya koymayı uygun bulmuştur. Sözlüğünde sırası geldikçe gramerci bir zihniyetle dil bilgisi konu ve kurallarına da temas etmeyi ihmal etmeyen Kâşgarlı, sadece işaret etmekle yetinmeyip açıklanmaları hususunda bunlar için kendisine göndermeler yaptığı *Kitâbü Cevâhiri'n-nahv fî lugāti't-Türk* adını taşıyan bu eserinin varlığını haber verir (*a.g.e.*, vr. 9[b]). *Dîvân*'da ele aldığı dil kuralları üzerindeki açıklamaları, başlı başına küçük bir gramer kılavuzu teşkil edebilecek muhtevalarıyla günümüze ulaşmayan bu eser hakkında az çok bir fikir verebilecek durumdadır. Bu yolda yapılmış çeşitli çalışmalarda bunlar müteaddit defa topluca bir araya getirilmiş bulunmaktadır.

Esas eserine gelince en başta öne çıkan mesele, onun Bağdat'a gitmesi ve orada Arap kültür dünyasıyla temasa gelmesi neticesinde yazıldığı hakkındaki çok yaygın kanaat ve bunun ne derece isabetli olduğudur. İçinde hiç ismi geçmedikten başka orada yazılmış olmasını gösterebilecek ufak bir kayıt, tek bir iz bulunmadığı halde sadece önsözünde Abbâsî halifesine bir sunuşun yer almasına bakılarak onun Bağdat'ta meydana getirilmiş olduğuna hükmedilmiş, yazılış sebebi ve gayesi de sırf Araplar'a Türkçe öğretmek düşüncesine bağlanmıştır. Bu takdirde, böyle bir lüzumu Bağdat'ta hissederek bu yolda bir eser yazmaya karar verdiğinde bunun için gerekli olup toplanması uzun yıllar isteyen, Türk ilinin geniş bir coğrafyaya yayılmış boyları ve toplulukları arasında yerinde yapılma tedkik ve müşahedelere dayanan çok zengin dil ve çok yönlü kültür malzemesine ne vakit ve nasıl ulaştığı kendiliğinden gündeme gelir. Eser Bağdat'ta doğmuş bir ilhamla ve yazılışı da orada olmuş kabul edilirse bütün bu malzeme, araştırıp tesbit ettiği ağız ve şive farklarıyla ilgili yığınla teferruat, bir o kadar fonetik müşahede, yüzlerce manzum metin ve atasözleri hep zihinden kâğıda dökülmüş demektir. Böyle değil de yıllar boyunca Türk illerinde gezerken topladığı malzemeye ait not ve kayıtları beraberinde getirmiş idiyse tek başına bu dahi Türkçe'nin bir lugatını hazırlama düşünce ve kararının onda Bağdat'a gelişinden önce doğmuş bulunduğunu ortaya çıkarır. Ağızlarını, söz dağarcıklarını ve yaşayışlarını araştırdığı Türk boyları arasındaki çalışmalarla eriştiği malzemeyi Bağdat'ta elde edebilmesi hiç düşünülemeyeceği ve mümkün olamayacağı için onu bu araştırmalara, böyle büyük ve ileri çapta bir sözlük yazmaya sevkeden ilham merkezini başka bir tarafta aramak gereği kolayca belli olur.

Kâşgarlı Mahmud'un 1057'de ülkesinden ayrıldıktan sonra Bağdat'a gidinceye kadar on-on beş yıl sürdüğü hesaplanan devre içinde Türk boylarını bir bir dolaşarak gerekli malzemeyi toplamış olduğuna dair benimsenmiş görüş de bunu teyit eder. Hem böyle kabul edip öte yandan da eserini hazırlama ilhamının Bağdat'tan geldiğini ileri sürmek bünyesin-

de bir çelişkiyi taşır. Başı boş bir hevesle gayesiz olarak böyle bir işe kalkışılamayacağına göre şuurlu bir şekilde malzeme toplama ve hazırlık faaliyetine girişmiş olmak için önceden bu istikamette verilmiş bir karar, ortaya konulmuş bir iradenin olması lâzım gelir. Sadece bu açıdan düşünülecek olursa bu arzu ve kararın Kâşgarlı'da Bağdat'a gelmeden önce teşekkül etmiş olduğu bir kere daha ortaya çıkar. Bağdat öncesi böyle bir derleme ve ön hazırlık devresini kabul etmek, kaçınılmaz olarak bu eseri yazma irade ve arzusunun Bağdat'ta Arap kültür çevresiyle daha temasa gelmeden önce onda mevcut olduğu neticesini de beraberinde getirir. Ayrıca onun orta yaşlarda başlamak yerine eseri için malzeme derleme faaliyetine girişmesini gençlik yıllarına götüren yabana atılamayacak bir görüş de vardır (bk. Kafesoğlu, bibl.).

Eserin hazırlık ve telif kronolojisini söylenenlerden çok başka gösteren bir iddiaya göre ise Kâşgarlı Mahmud yurdunda gördüğü tahsili ilerletmek için Bağdat'a gitmiş, bir sözlük tertip etmek fikrine orada sahip olmuş, bundan sonra da Bağdat'tan ayrılarak eserin malzemesini derlemek için Türk ülkelerine seyahat etmiş ve yeterli malzemeyi topladıktan sonra onu Kâşgar'da yazıp halifeye sunmak üzere tekrar Bağdat'a dönmüştür (Juze, II, 30-31). Bu görüş bir tarafa bırakılırsa Kâşgarlı'ya eserini ilham eden merkezi Karahanlı ve Mâverâünnehir ülkelerinde aramak daha isabetli olacaktır. Orta Asya bozkırlarında, Mâverâünnehir'in türlü yerleşim bölgelerinde Türk boyları arasında yıllarca malzeme derleme peşinde koşmuş olan Kâşgarlı Mahmud'un şuurlu, planlı ve ileriye dönük hazırlık faaliyeti böyle bir eser meydana getirme mâzisinin onda gerilere, Bağdat öncesine gidebileceğini gösterdiğine göre ona bunu ilham eden asıl çevre ve şartların ne olduğu yeniden düşünülmelidir. Eser üzerinde Türkmence bakımından çalışmış olan Türkmen araştırmacısı S. Ahallı, orada adları geçen bazı coğrafî mevkilere ait yön tariflerinin Kâşgar'a göre değil Bağdat'a göre olduklarını belirtirse de bu diğer bütün yer adları için geçerli değildir.

Önsözünde belirgin şekilde görüleceği üzere Türk dilinin Arapça karşısındaki değer ve durumunu tayin etme, bir bakıma Arapça karşısında Türkçe'nin savunmasını yapma fikrini de güden eserinde, Karahanlı ve Mâverâünnehir kültür merkezlerindeki medreselerde Arapça'nın yüksek tedrîs dili oluşu, devrin ulemâsının eserlerini bu dille meydana getirmesi yönünden doğmuş bir tepkinin mevcudiyeti hiç hatıra gelmemiştir. Arapça'nın bu üstün durumunun Kâşgarlı'da ana dili Türkçe'nin yüceltilmesi duygularını davet etmiş olması her zaman düşünülebilecek bir ihtimaldir. Ana dilinin yüceliği, onun Arapça ile at başı yarışacak güçte olduğu inancında kendini hissettiren üstü kapalı reaksiyonun kaynağını bu kültür merkez ve muhitlerinde müşahede ettiği Arapça'nın hâkimiyetinde aramak, Kâşgarlı'yı ve *Dîvânü lugāti't-Türk*'e vücut veren ilhamı belki daha iyi teşhis etmeyi sağlayacaktır. Amatörce bir merak ve basit bir pratik maksadın dar çerçevesine sığmayacak çapta olan bu eser, XI. yüzyılda İslâm dünyasının idrak etmekte olduğu bir Türk çağının getirdiği inanç ve ihtiyacın mahsulü olma hüviyetini taşır. Büyük Selçuklu çağı Türklüğünün idaresi ve önderliğinde bütün bir müslüman âlemin Türk asrını yaşamakta olduğu psikolojik hissî zemin içinde hazırlanması bir ihtiyaç haline gelmiş bir eser olarak ortaya çıkan *Dîvânü lugāti't-Türk*'ün her yönden dikkat çekici ve bu büyük dilcinin düşünce sisteminin bir aynası olan önsözü, sahasında asırlarca başka hiçbir telifin yerini alamadığı bu âbidevî çalışmayı doğuran ülküyü devrinin psikolojisi içinden yansıtır.

Hz. Muhammed'in hadislerine dayanarak Türklüğü yüceltme gayreti içinde olan Kâşgarlı Mahmud, Türkler'in "nizâm-ı âlem"i sağlamaktaki tarihî misyonunu belirterek "fezâil-i Etrâk" literatürüne yeni bir boyut katarken İslâm dünyasına Türklük adına bazı mesajlarla birlikte Türk dilini öğrenme yolunda bir çağrıyı iletir. Türk dilinin dillerin en zengin ve en mazbutu bilinen Arapça ile at başı yürür bir seviye ve kabiliyette bulunduğu şeklinde o zamana kadar hiçbir dilci ve lugat müellifinin telaffuz edemediği bir davayı dile getirir.

Kâşgarlı Mahmud'u kendi çağı ve onun ötesinden bu yana günümüz için de önemli bir şahsiyet kılan en mühim taraf, kendisine kadar hiç ele alınmamış ana dilinin söz servetini ve onu yöneten kurallarını meydana çıkarıp tesbit etmek ihtiyacını çok öncelerden hissederek bu uğurda içine girdiği büyük çalışmanın yanı sıra Türkçe'nin üstünlüğüne ve İslâm âlemi için üniversalliğine inancını cesaretle ortaya koymasıdır. Önünde daha önceleri yapılmış bir deneme, hazır bir örnek olmaksızın ana dilinin geniş bir coğrafî yayılım içindeki kol ve şubelerinden derlediği ve mukayeseli bir şekilde işlediği malzemeyle yarattığı eseri, Kâşgarlı Mahmud'a Türk dilinin bilinebilen ilk sözlüğünün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısı pâyesini verir. Gerçekten Kâşgarlı Mahmud hazırlığı çok kuvvetli, metot sahibi, ileri bir fonetik dikkat ve hassasiyetle ağız farklarını tesbit eden, derlediği malzemeyi değerlendirmesini iyi bilen, devri için çok erken olan mukayeseli dilciliğin öncüsü olmak gibi meziyetlerle mücehhez bir dil bilginidir. Onun, "dil sahasında devri için orijinal modern bir filolog zihniyeti ile çalışan ve nisbeten yeni olan mukayeseli dil tedkiki tarihinde mühim bir yer almaya hak kazanmış olan bir Türk âlimi olduğu" ifadesi (Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, İstanbul 1947, Önsöz, s. XX) bu hakikati salâhiyetle yansıtır.

Kâşgarlı Mahmud, herhangi bir lugat kitabı gibi içindeki kelimelerin sadece karşılıklarını vererek, arada bazı gramer kurallarına da işaret etmekle yetinmek suretiyle yabancıların Türk dilini öğrenmeleri yolunda pratik bir dil kitabı meydana koymak yerine her vesilede Türk kültürü, Türk etnolojisi, Türk etnografyası, Türk folkloru, Türk mitolojisi, Türk ili coğrafyası, Türk töre ve gelenekleri, Türk şiiri, atasözlerindeki Türk felsefesi ve dünya görüşü, tıbbî usullerden farmakolojiye, spordan yemek adlarına kadar Türklüğe ait günlük hayatın akla gelebilecek nesi varsa münasebet düşürerek muhatabını bilgilendirmeyi gaye edinmek suretiyle eserine bir nevi "Türkiyyât" ansiklopedisi olma hüviyet ve değerini de kazandırmıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un en fazla üzerinde durulmuş dilci ve lugatçı yönü ile Türkologca çalışması dışında gereğince değerlendirilmemiş bir vasfı edebiyatçı hüviyeti ve şiire olan ilgisidir. Lugatına aldığı sözlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve bunların kullanışları için, hatta hatırda kolay kalabilmelerini sağlamak maksadıyla bol bol verdiği manzum metinler onun iyi ve dikkatli bir şiir derleyicisi olduğunu da göstermektedir. Derledikleri içinde anonim halk edebiyatına ait olanlar öncelikli yer tutmakla beraber arada aruzla yazılmış şiirlerin de bulunması bunların halk edebiyatından sayılmasını mümkün kılmamaktadır. Aruzu ve onu kullanmasını bilen münevver kişilerin kaleminden çıkmış olduğunda şüphe bulunmayan bu şiirler ve hikmetli sözlerle eserine koyduğu

diğer manzum parçalar, Kâşgarlı'nın edebî eserlerle temas ve ilgisi hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir. Bunlar arasında, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah'ın zevcesi Karahanlılar hânedanından Celâliye Terken Hatun'la (İbnü'l-Esîr, IX, 301) ilgili bir methiye, *Dîvân*'daki aruzlu şiirlerin hiç değilse bir kısmının Kâşgarlı'nın kaleminden çıkmış olması ihtimalini düşündürür (bu parçanın nazım tekniği ve bazı hususiyetleri hakkında bk. Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *DİA*, IX, 391-392). Üç beyti eserin ayrı ayrı yerlerinden seçilmiş bu methiye mesnevi nazım şekliyle olduğu halde klasik Şark şiirinin kaside geleneğine zihniyet ve mahiyet itibariyle çok yakınlık gösterir. Burada muhatabı olan "memdûh"undan, içinde bulunduğu sıkıntılı durum dolayısıyla kendisine yardım ve lutuf dileyen bir "mâdih-şair" ortaya çıkıyor. Terken Hatun'a verilmiş manzum bir dilekçe olan bu metin başkasına ait bulunduğu takdirde Kâşgarlı bundan haberdar olabilir, onu kolayca eline geçirebilir miydi? Bunun *Dîvân*'da yer alışını tesadüfle açıklamak kolay değildir. Sarayın bir köşesinde kalmış, tesadüf eseri eline geçmiş bir kâğıttan nasılsa aktarılmış bir metin olmak yerine düştüğü sıkıntı esnasında yardım ricasını ileten bu kaside havalı şiirin sahipliğine Kâşgarlı Mahmud en yakın kimse olmak durumundadır. Zamanının idarî ve siyasî hayatı üzerinde söz sahibi ve ileride bir ara kayınvâlidesi olacağı halife katında da nüfuz sahibi olan Terken Hatun'a ilticâ ile müşkülüne yardımcı olma dileğinin Kâşgarlı'ya ait bulunması en tabii ihtimaldir. Terken Hatun'un Kâşgar'dan beraberinde Bağdat'a getirdiği Türkler arasında bulunduğu tahmin edilen Kâşgarlı Mahmud'un (Köprülü, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1933; aynı yazı, *Araştırmalar*, s. 41; Togan, nr. 17 [25 Eylül 1932], s. 135) belki orada yaşadığı güç bir durum dolayısıyla bu "koşuk"u ile hâmisi Terken Hatun'a sığınmış olmaktadır. O zamanın şart ve bağlantıları içinde değerlendirildiğinde Terken Hatun'un Kâşgarlı Mahmud'un hâmisi olma ihtimali kuvvet kazanır. Bu methiye *Dîvân*'daki örneklerden herhangi biri olmaktan öteye, Kâşgarlı'nın naklettiği aruzlu parçaların da bir kısmının onun kalemine ait olabileceğinin ip uçlarını verecek mahiyettedir. Bu parçaların, Karahanlı Türk edebiyatının *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-hakāyık* gibi eserlerindeki aruz kalıplarından çok başka oluşu, ancak daha sonraki devirlerde yerleşip benimsenmiş olanlarına nisbetle Türkçe'nin henüz alışık olmadığı kalıplarda yazılmış bulunması, Kâşgarlı'nın aruzu kendisine mahsus şekilde kullanma alışkanlığını elde etmiş olduğunun da delili sayılabilir (*Dîvân*'daki aruz vezinli şiirlerin topluca tedkiki için bk. İ. V. Stebleva, *Razvitie Tyurkskiḫ Poetiçeskiḫ Form v XI Veke*, Moskva 1971; G. Doerfer, *Formen der älteren türkischen Lyrik*, Szeged 1996, s. 123, 161, 206-211, 303-304, 309-310, 316-317, 329, 341-342). Öte yandan Arap edebiyatından tercüme veya nazîre oldukları yahut hiç değilse İslâmî edebiyattan gelme bir ilham ve tesir taşıdıkları ileri sürülen bazı şiirlerin ise (Togan, nr. 17 [25 Eylül 1932], s. 136-137) bizzat Kâşgarlı Mahmud'un kaleminden çıkmış olması da ihtimallerin en kuvvetlisidir.

Uzun ömürlü olduğu anlaşılan bu çalışkan insan herhalde bilinenler dışında başka eserler de hazırlamış olacaktır. *Dîvân*'da kullandığı halk edebiyatı metinlerinden onun bu sahada etraflı bir derleme yaptığı belli olmaktadır. Orada yer veremediklerini, elindeki bütün diğer derlenmiş metinlerle birlikte başlı başına bir şiir mecmuası teşkil edebilecek bu örnekleri *Kitâbü'l-Eġānî*'yi model alan bir eserde toplamış olması da düşünülebilecek bir ihtimaldir.

Hazırlamış olabileceği başka eserleri bilinmese de Türk dilinin yazıya, bir kitaba bağlanmamış prensip ve kurallarını araştırma ve tesbit yolunda ilk hamle olan *Kitâbü Cevâhiri'n-nahv fî lugāti't-Türk*'ten mahrum kalınmış olsa da Kâşgarlı Mahmud tek eseri *Dîvânü lugāti't-Türk*'ü ile Batı'da yüzyıllar sonra teşekkül edecek Türkoloji'nin Orta Asya'da ilk temelini atan âlim dilci olmuştur. Türkistan'da arkası getirilmemiş bir "erken-Türkoloji" çığırının başlatıcısı olan eseri, yazılışı üzerinden yüzyıllar geçtikten sonra XX. yüzyılda I. Dünya Savaşı'nın velveleli ortamında ilim âleminin huzuruna çıktığından bu yana Türkoloji tedkikleri için büyük bir gelecek vaad eden bir hazine, tüketilemez eşsiz bir kaynak olarak karşılanmıştır. Türk filolojisinin çözüme bağlanamamış meselelerinin çözülmesine kazandırdığı fevkalâde yardım başta olmak üzere Türk kültür ve medeniyet tarihinin çeşitli konularını "génétique" bir tarzda tedkikine imkânlar getiren eseri Kâşgarlı Mahmud'a Türkoloji tarihinde müstesna bir yer açmıştır. Türkoloji'de ufuk genişletici bir rol üstlenen *Dîvân*'ı onu günümüzde daha da artan bir değer ve itibarın sahibi kılmaktadır (bk. DÎVÂNÜ LUGĀTİ't-TÜRK).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmud b. el-Hüseyin Muhammed el-Kâşgarî, *Dîvânü lugāti't-Türk*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Arapça Eserler, nr. 4189 (= tıpkı basım: Ankara 1992); Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-III, Ankara 1939-1941; Maxmyt Kaşkari, *Turık Sözdigi* (Kazakça trc. Askar Kurmasulı Egeybay), I-III, Almatı 1977-1978; *Compendium of the Turkic Dialects: Dīwān Lugāt at-Turk* (İng. trc. Robert Dankoff – James Kelly), I-III, Harvard 1982-1985; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut 1979, IX, 299, 301; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, İstanbul 1285, II, 512; a.mlf., "Karahanlılar" (trc. Necati Lugal), *Münecimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi'nin "Câmiü'd-düvel" Adlı Eserinden Karahanlılar ve Anadolu Selçukleri* (nşr. N. Atsız), İstanbul 1940, s. 2-16; Martin Hartmann, "«Dīvān lugāt at-Türk»e Aid Birkaç Mulâhaza", *MTM*, nr. 4 (1331), s. 167-170; Fuad Köprülü, "Yeni Neşriyat: Dîvânü lugāti't-Türk", *a.e.*, nr. 5 (1331), s. 381-383; a.mlf., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 184-186; a.mlf., "Millî Kültürümüz'ün Eski Bir Âbidesi: Divanı lûgatüttürk", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1933 – 1 Mayıs 1933; aynı yazı: "Dîvân-ı Lûgât al-Türk", Köprülü, *Araştırmalar* (1934), s. 33-44; Bergsträsser, "Das Vorbild von Kāšgarī's Dīvān lugāt at-Turk", *OLZ* (1921), s. 154-155; P. K. Juze, "Divan Lugat at-Turk. Theseaurus linguarum turcarum", İzvestiya Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni B. J. Lenina, *Vostokovedenia*, Baku 1926, I, 75-94; 1927, II, 27-35; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 81-89; Rusça aslı: *Dvadnatçat Lekçiy po İstorii Tureçkiḫ Naradov Sredney Azii, Soçinenia*, Moskva 1968, V, 83-88; (Alm. trc. Th. Menzel), *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken*, Berlin 1935, s. 90-97; a.mlf., "Musulmanskiy Mir", (1922), *Soçinenia*, Moskva 1966, VI, 243; Zeki Velidî Togan, "«Divan-ı Lugat üt-Türk»ün Telif Senesi Hakkında", *Atsız Mecmua*, nr. 16, İstanbul 15 Ağustos 1932, s. 77-78; a.mlf., "Mahmud Kâşgari'ye Ait Notlar", *a.e.*, nr. 17, 25 Eylül 1932, s. 133-137; a.mlf., "Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar", *Kopuz*, nr. 5, Ağustos 1939, s. 164-168; a.mlf., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 107, 441 not 5; Ahmed Caferoğlu, *İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1938; a.mlf., *Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1970; a.mlf., *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974, II, 19-48; Kilisli Rifat [Bilge], "Divanu lugāti't-Türk'ün Telifi Tarihi", *TM*, VI (1939), s. 358-360; V. I. Belyaev, "Vvedenie Arabskie İstoçniki po İstorii Turkmen i Turkmenii. IX-XIII vv.", *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii*, Moskva-Leningrad 1939, s. 31-32; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1946, genişletilmiş 2. bs., Ankara 1972; Omeljan Pritsak, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", *TM*, X (1953), s. 243-246; a.mlf., "Kara-Hanlılar", *İA* (1953), VI, 251-253, 260, 264-265; a.mlf., "Die Karachaniden", *Isl.*, XXX/1 (1953-54), s. 17-68; İbrâhim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 188; I. Yu. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura, İzbrannie Soçinenia*, Moskva-Leningrad 1957, IV, 268-269 (Arapça trc. Salâhaddin Osman Hâşim), *Târiḫu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, Moskva 1957, s. 262-263; Louis Bazin, "Les dates de rédaction

du «Divan» de Kāšǧarī", *AOH*, VII/2-3 (1957), s. 21-25; Robert Devereux, "Al-Kāshghari and Early Turkish Islam", *MW*, XLIX/1-4 (1959), s. 133-138; a.mlf., "Maḥmūd al-Kāshghari and his Dīwān", *a.e.*, LII (1962), s. 82-96; Alessio Bombaci, *Storia della Literatura Turci*, Milano 1962, s. 91-97; (Fr. trc. I. Melikoff), *Histoire de la littérature turque*, Paris 1968, s. 68-75; Ḥ. Ḥasanov, *Maḥmud Kaşgariy. Heyatı ve Geografik Merosi*, Toşkent 1963; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, I/4, s. 250-257; A. N. Kononov, "Maḥmud Kaşgarskiy i Ego Divanu lugat it-Türk", *ST*, nr. 1 (1972), s. 3-17; S. G. Klyaştorny, "Epopa Mahmud Kaşkarskogo", *a.e.*, s. 18-23; C. G. Musabaev, "Kâşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler", *TDL*, XXVII/253 (1972), s. 110-119; aslı: "Nekotorie Svedeniya o Jizni Maḥmuda Kaşgari", *Issledovenia po Tyurkologii*, Alma-Ata 1969, s. 48-62; "Kâşgarlı Mahmud", *TA* (1974), XXI, 389-392; G. Hazai, "Genel Leksikografya Açısından Kâşgarlı Mahmut Hakkında Düşünceler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara 1975, s. 419-424; a.mlf., "al-Kāghhari", *EI²* (İng.), 1979, IV, 699-701; Hamit Z. Koşay, "Divanü Lûgati't-Türk'teki Terimlerden Örnekler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara 1975, s. 479-496; "Maḥmud Kaşgari", *Kazak Sovet Ençiklopeadiyası*, Almatı 1975, VII, 533; "Maḥmud Koşgariy", *Uzbek Sovet Ençiklopediyesi*, Toşkent 1976, VII, 91-93; "Mahmud Kaşgari", *Kırgız Sovet Ençiklopediyesi*, Firunze 1979, IV, 201; *Ulug E'lim Mehmut Kaşkari ve Unun Heyatı*, Keşker 1983; A. Bican Ercilasun, "Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugati't-Türk", *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1985, I, 118-131; İbragim Mut'i – Mirsultan Osmanov, "O rodine, jizni i grobiçe Maḥmuda Kaşkarskogo", *ST*, nr. 4 (1987), s. 79-89; Ebulfez Âmanoğlu Kuluyef, "Maḥmud Kaşgarî", *Varlık*, XV/89-2, Tehran 1993, s. 19-28; E. Tryarski, *Kultura Ludów Tureckich w świetle przekazu Maḥmudā z Kaszgaru* (XI. w.), Warszawa 1993; Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Büyük Türk Bilgini Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği ve Türk Bilinci", *Dil Dergisi*, nr. 33, Ankara 1995, s. 10-15; K. Çorotegin, *Maḥmud Kaşgari (Barskani) yana Anın «Divanu Lugatit-Turk» Söz Yıgnağı (1072-1077)*, Bişkek 1997; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997; Osman Fikri Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler", *Dîvânü lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara [2000], s. 130-146.

Ömer Faruk Akün

KÂŞÎ
(الكاشي)

Gıyâsüddîn Cemşîd b. Mes'ûd el-Kâşî
(ö. 832/1429)

Uluğ Bey'in ilmî çevresine mensup matematikçi ve astronom.

Kâşân'da doğdu; Fars menşeli bir aileye mensuptur. Önceleri tıpla ilgilenmesine rağmen astronomi ve matematiğe duyduğu merak asıl mesleğini ikinci plana itmesine yol açtı. Bir müddet Kâşân'da yaşadıktan sonra Irâk-ı Acem'i dolaştı ve nihayet Uluğ Bey'in davetiyle Semerkant'a yerleşerek araştırmaları için gereken malî kaynağa ve ilmî ortama kavuştu. Ancak onun daha önce astronomi üzerinde ciddi çalışmalar yaptığı, bu konuda uzmanlaştığı ve *Süllemü's-semâ'*, *Muḫtaṣar der 'İlm-i Hey'et*, *Risâle der Şerḥ-i Âlât-ı Raṣad* ve *Nüzhetü'l-ḥadâ'iḳ* gibi bazı eserlerini bu dönemde kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Kâşî'nin Semerkant'taki ilmî hayatı, Uluğ Bey'e olan şahsî yakınlığından dolayı medreseyle değil daha ziyade sarayla bağlantılıdır. Onun babasına gönderdiği bir mektup söz konusu ilmî çevre, Uluğ Bey ve muhtemelen kendisini Semerkant'a davet ettiren Kadızâde-i Rûmî hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu mektubunda Kâşî, Semerkant matematik bilginleri içinde en önde gelenin Kadızâde olduğunu belirtmekte, ancak bazı ifadelerinden kendisini onun önünde gördüğü sezilmektedir. Yine bu mektuptan Uluğ Bey'in ona çok yakınlık gösterdiği, ilmî başarılarını takdir ettiği ve tavsiyelerine önem verdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Uluğ Bey'in rasathânesinin proje ve inşa aşamalarında Kâşî'nin yaptığı tavsiyelerin önemli rolü olmuştur (Sayılı, s. 81, 86-87, 89, 90). Bu rasathânenin başına getirilen ve Uluğ Bey'in zîcinin hazırlanmasında büyük katkıları bulunan Kâşî 19 Ramazan 832'de (22 Haziran 1429) Semerkant'ta vefat etti.

Kâşî'nin matematik ve astronomi alanlarına olan katkıları çok önemlidir. Özellikle *Miftâḥu'l-ḥisâb* adlı kitabı Doğu matematikçilerinin yazdıkları eserlerin zirvesi sayılır (Sâlih Zeki, I, 185-186). Bu çalışmasında Kâşî, tam sayıların köklerini almanın genel bir metodunu ortaya koymakta ve buna günümüzde Rufini-Horner metodu denilmektedir. Yine bu eserinde ortaya koyduğu ve *er-Risâletü'l-muḥîṭiyye*'de geniş ölçüde uyguladığı ondalık kesirlerle ilgili metodu matematiğe gerçek bir katkı olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar ondalık kesirler daha önce Öklîdisî ve bazı Çinli bilginlerce kullanılmışsa da bu konuyu ilk defa ayrıntılı ve sistemli bir biçimde inceleyen âlim Kâşî'dir. Onun matematikteki önemli başarılarından biri de ondalık kesirleri kullanmak suretiyle π (pi) sayısının değerini seleflerinden daha kesin bir şekilde tesbit etmiş ve 2π'yi hem altmışlı (6; 16, 59, 28, 1, 34, 51, 46, 15, 50) hem de onlu (6,2831853071795865) sayı sistemine göre vermiş olmasıdır. Kâşî ayrıca bugün Newton'un adıyla anılan binomiali (iki terimli işlem) ilk çözen matematikçidir (Q. Mushtaq, XII/2 [1989], s. 80-81). *Risâletü'l-veter ve'l-ceyb* adlı eserinde 1 derecelik yayın sinüsünü (sin 1°) kendine has bir metotla hesaplaması da yine onun orijinal buluşlarındandır (Sâlih Zeki, s. 185). Öte yandan *Miftâḥu'l-ḥisâb*'da dördüncü derece denklemleri keşfettiğini ve bu konuda müstakil bir eser kaleme alacağını söylemiş, fakat bu sözünü yerine getirmesine ömrü yetmemiştir.

Astronomi alanında Kâşî, öncelikle Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Zîc-i İlḫânî*'sini güncelleştirerek *Zîc-i Ḫâḳānî* adıyla yeniden düzenlemiştir. Ayrıca gök cisimlerinin hacmi ve mesafeleri hakkında ince hesaplamalar yapmış, bu konuda iki alet geliştirmiştir. Bunlardan "tabaku'l-menâtık" adını taşıyanı bir gezegen ekvatoryumudur ve gezegenlerin ekliptik enlem ve boylamlarını, arza uzaklıklarını, konumlarını ve geriye dönüşlerini hesaplamak için yapılmıştır. "Levhu'l-ittisâlât" adındaki diğeri ise lineer enterpolasyon (ara değeri bulma) işleminde kullanılmaktadır. *Nüzhetü'l-ḥadâ'iḳ*'in Semerkant nüshasında tanıttığı bu aletler hakkında adı bilinmeyen bir yazar tarafından özel bir kitap yazılmış ve Sultan II. Bayezid'e ithaf edilmiştir (tıpkıbasım ve İng. trc. E. S. Kennedy, *The Planetary Equatorium of Jamshīd Ghiyāth al-Dīn al-Kāshī [d. 1429]*, Princeton 1960).

Eserleri. 1. *Süllemü's-semâ' fî ḥalli işkâlin vaḳa'a fi'l-muḳaddimîn fi'l-eb'âd ve'l-ecrâm*. Gezegenlerin mesafe ve hacimlerinin hesaplanmasına dair olan eser vezir Kemâleddin Mahmûd'a sunulmuştur. Birçok yazma nüshasından en önemlisi Londra India Office'teki olup (nr. 755) Tahran'da taş baskısı yapılmıştır (1286). **2.** *Muḫtaṣar der 'İlm-i Hey'et (Risâle der Hey'et)*. Timur hânedanından Sultan İskender'e sunulmuştur; British Museum'da bir nüshası vardır (nr. 27261). **3.** *Zîc-i Ḫâḳānî der Tekmîl-i Zîc-i İlḫânî*. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Zîc-i İlḫânî*'sini tamamlayıcı nitelikte altı makaleden oluşmaktadır. Birçok nüshası içinde en önemlisi India Office'te kayıtlıdır (nr. 2232). **4.** *Risâle der Şerḥ-i Âlât-ı Raṣad*. 818'de (1415) yazılarak Sultan İskender'e ithaf edilmiştir. Ancak bu şahsın Timur hânedanından Şîraz Emîri İskender mi yoksa Karakoyunlu Türkmen Beyi İskender mi olduğu tartışmalıdır. V. Bar-

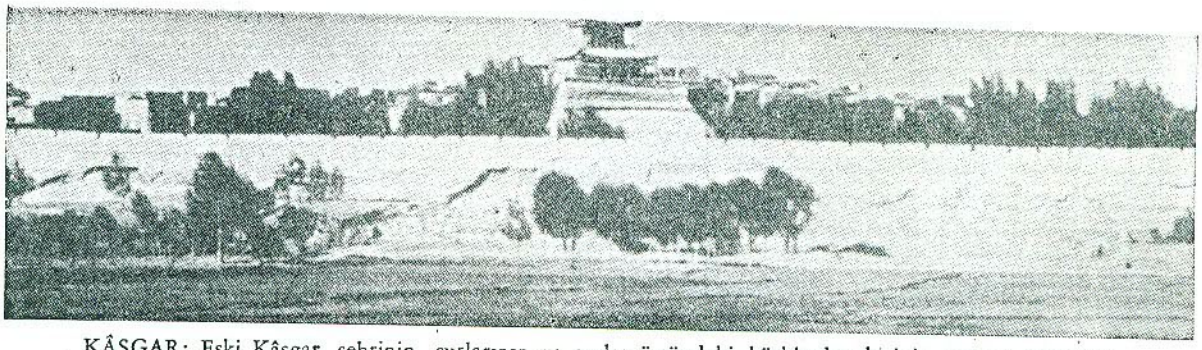

KÂŞGAR: Eski Kâşgar şehrinin surlarının ve surlar üstündeki köşklerden birinin 1925'te görünüşü

eden ferman yüz pare top ile selâmlanmıştı. Hutbeler Osmanlı padişahı adına okunuyor, sikkeler onun adına basılıyordu.

Yakûb Hanın bir sefer esnasında 1877'de ölümünden sonra (mezarı Apak türbesindedir) oğulları Hak Kulı, Bey Kulı ve Îşan Kulı beyler arasında çıkan kavgalar sonunda, 1881'de Çin yine K.'ı almıştı. O yıl Bey Kulı Bey İstanbul'a gelip Göksu sarayında misafir edildikten sonra padişahın yaverlerinden Türk subayı Alî Bey ile birlikte Türkistan'a dönerek, Çinlilerden K.'ı almak istemiş, fakat muvaffak olamamıştı.

1888 ve 1900'de K. yine Çinlilere karşı isyan etmişti. Çin merkezî hükûmeti o arada zayıfladığından mahallî muhtariyet imkânları çoğalmakta idi. Japonya 1931'de Mançurya'yı bağımsız bir devlet ilân edince Doğu Türkistan için de ümitler belirmişti. Japonlar 1931'de II. Abdülhamid'in torunu Abdülkerîm Efendi (1906 - 1935) yi Doğu Türkistan'da kurulacak bir devletin başına getirmek istemişlerdi. Abdülkerîm Efendi, Muhsin Çapanoğlu adlı bir Türk mühendisi ile Avusturyalı mimar Karl von Heinz ve bir Japon memuru refakatinde K.'a gitmiş, orada büyük ümitler uyandırmış, Kurban Alî adlı milliyetçilerin başı ile görüşmüştü. Fakat Abdülkerîm Efendi Doğu Türkistan'ın istiklâl davası gibi çetin bir gazaya ömrünü vakfedecek cesareti kendinde bulamamış ve K.'da kalmak istememişti.

Doğu Türkistan istiklâl savaşı Hoca Hacı Niyâz başkanlığında devam etmişti. 24 Receb 1352 (12 Kasım 1933) de bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu K.'da ilân edilmişti. Ayyıldızlı gök bayrak K.'da dalgalanmıştı.

Doğu Türkistan'da bir millî Türk devleti kurulmasını kendi idaresindeki Türkleri de çekmesi bakımından tehlike sayan Rusya, Doğu Türkistan' Çin'e karşı himaye siyasetini birden değiştirmişti. Kızıl Ordu 1934'te K.'a ilerleyerek yeni kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırıyor ve 1941'de Hoca Niyaz şehit ediliyordu. Bu sefer hem Çin'e hem Rusya'ya karşı savaşan Türkler,

KÂŞGAR: 1866 - 1867 arasında başkenti Kâşgar olan Doğu Türkistan emîri Yakûb Han'ın resmi. Yâkub Han, Sultan Abdülaziz'e tâbî olmuştu

üç yılda seksen bine yakın şehit verdikten sonra, 1937'de Rusları K.'dan ve başka Doğu Türkistan şehirlerinden çıkarabilmişlerdi. Ila bölgesinde 1944'te kurulan İkinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti de Ruslarca ortadan kaldırılıp Türkler ve yerli Çinlilerden mürekkep karma bir hükûmet kurulmuştu. Mesud Sabrî Baykuzu, İsâ Yusuf Alptekin ve Mehmed Emin Buğra gibi milliyetçilerin 1945'te başlayan hareketi, Komünist Çin'in 1949'da Doğu Türkistan'ı istilâ etmesi ile sona ermişti. Komünist Çin, Sinkiang (Çince Yeni Sömürge) Uygur muhtar bölgesi adını verdiği Doğu Türkistan'da her devirden daha metodik şekilde Türkleri yok etmeğe başlamıştı. Milliyetçilerden ele geçenler ve bu arada Osman Batur şehit edilmişti. Diğer milliyetçilerden bazısı çoluk çocukları ile kendilerini takip eden Çin askeri ile vuruşarak ve şehitler vererek Asya'nın ulu dağlarını aşıp Tibet, Keşmir, Pakistan ve Hindistan'a sığınmışlardır. K.'da X. yüzyılda yükselen İslâmî Türk kültürünün bu mücahidlerinden 1 850 kişi 1952'de Türkiye tâbiiyetine geçmişti.

KÂŞGARLI MAHMUD, XI. yüzyılın 2. yarısında (1077) *Divân-ü Lûgati't-Türk* adlı sözlüğü yazmış olan Türk bilgini. Mahmud'un hayatı hakkında, *Divân-ü Lûgat*'in türlü yerlerinde ancak kendisi tarafından verilen bazı bilgilerden fazla bir şey bilinememektedir.

Mahmud'un babası, kendi yazdığına göre, Barsganlı olup, adı Hüseyin, büyük babasınınki de Muhammed'dir. Babası Barsgan'dan Kâşgar'a göçmüş ve Mahmud da burada doğmuştur. Mahmud'un doğum ve ölüm yıllarını kesin olarak bilmiyoruz. Yalnız, *Divân-ü Lûgat*'i 10 şubat 1074'te yazıp bitirdiği ve o zaman yaşının da bir hayli ilerlemiş olduğu bilindiğine göre, Mahmud'un XI. yüzyıl içinde yaşamış ve sonlarına doğru da ölmüş olduğunu tahmin edebiliriz.

K. M.'un *Divân-ü Lûgat*'teki bazı ifadeleri, onun yüksek aristokrasiye mensup olduğunu, hattâ belki de Karahanlılar ailesine yabancı bulunmadığını göstermektedir. Mahmud, *Divân-ü Lûgat*'te (I, 102, B. Atalay tercümesi) birer bey olan atalarının Oğuzlar tarafından Hamirler diye tanındığını ve bunun, Oğuzlarda «e» yerine «h» kullanıldığı için, «Emirler» olduğunu yazar. İşte bu gibi kayıtlardan, K. M.'un doğrudan doğruya Karahanlılar ailesinden değilse bile, o ailenin etrafındaki yüksek Türk aristokrasisine mensup olduğu anlaşılıyor. Mahmud'un, kitabının baş tarafında kendisinin soyca Türklerin en ileri gelenlerinden olduğunu yazması, Karahanlılara mensup bazı tanınmış adamlardan rivayetler nakletmesi, özellikle bu devletin teşkilâtına ve saray âdetlerine dair bilgiler vermesi, bunu kuvvetlendiren delillerdir.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLD XXI

R
039.56
Tür
C.21
1974

12463
039.956
23. 12. 1975

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1974

Mahmud, eserini Bağdad'da yazmış olması ihtimaline göre Kâşgar'dan Irak'a göçmüş olmalıdır. Fakat o, kendisinin Bağdad'a ne gibi sebeplerle, niçin ve ne zaman geldiğini yazmıyor. Yalnız, Türk bozkırlarında gezdiğini, türlü Türk diyalektlerini, görenek ve geleneklerini yerlerinde öğrendiğini, Tarım, İli, Çu ve Sırderya (Seyhun) ırmaklarının kıyı ve bölgelerindeki bütün Türk şehirlerini dolaşıp gördüğünü, notlar topladığını etrafıyle anlatmaktadır.

K. M., Bağdad'a geldiği ve eserini yazmağa başladığı zaman her halde o devir Türk âlemini her bakımdan öğrenmiş, birçok bilgiler elde etmiş, hattâ yaşı da oldukça ilerlemiş bulunuyordu. Büyük Selçuklular imparatoru Melikşah'ın karısı Karahanlı sülâlesinden Terken Hatun'un maiyetinde birçok Kâşgarlının Irak'a geldikleri ve İslâm kültür hayatına, geniş ölçüde iştirak ettikleri bilinmektedir. İşte *Divân* sahibi Mahmud'un da böyle bir sebeple Bağdad'a gelmiş olması pek mümkündür.

K. M., daha memleketinde iken kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş, devrinin İslâm ilimlerini, oradaki Türk bilginlerinden öğrenip icazet almıştı. Esasen onun doğup yaşadığı devirde, yâni XI. yüzyılda Kâşgar ve Barsgan dolaylarında ilmî ve medenî bir faaliyet vardı. Karahanlılar, meydana getirdikleri türlü ilim müesseseleriyle böyle fikrî bir hayatı hazırlamışlardı. Nitekim K. M, Bağdad'da *Divân - ü Lûgat*'ini hazırlarken, Kâşgar'da da hemen aynı yıllar içinde *Kutadgu Bilig* gibi olgun eserler yazılıyordu.

K. M., Arapça ve Farsçayı mükemmelen bildiği ve yazdığı gibi, ana dili olan Türkçeyi de birçok diyalektleriyle biliyor ve konuşuyordu. Mahmud, bugün elimizde bulunan *Divân - ü Lûgat*'ine ve henüz ortada olmayan *Cevâhirü'n - Nahiv*'ine göre özellikle Türk filolojisinde geniş bir bilgiye sahipti. Kâşgarlı'nın en iyi bildiği Türk diyalektleri Hâkaniye, Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Kençek ve Uygur diyalektleridir.

Maamafih K. M.'u yalnız bir filolog olarak değil, Türk tarih, coğrafya, etnografya, folklor ve halk edebiyatına, hulâsa Türkoloji alanında ansiklopedik bilgilerle mücehhez bir Türk bilgini diye saymak en doğrusudur. Prof. A. N. Samoyloviç (b. bk.) K. M. için: «XI. yüzyılın Radloff'udur» demektedir.

K. M., bilgili bir adam olduğu kadar iyi silâh kullanan bir askerdi de. Bunu da bizzat *Divân*'ındaki yazılardan anlıyoruz. Mahmud, aynı zamanda yüce ruhlu bir milliyetperverdi. *Divân - ü Lûgat*'te Türk ulusunun büyüklüğünü, eşsiz kahramanlığını, ilim, sanat, yurt idaresi, tarım ... yolunda vücuda getirdiği büyük varlıkları, türlü vesilelerle sayıp döker. Onun, kitabının başında ve ayrıca Türk maddesinde mensup olduğu büyük millet hakkında yazdığı satırlar ne kadar özlüdür. K. M., o devirdeki büyük ve geniş bir «İslâmcılık» akımı içinde, Türklük - Türkçülük akımının, yâni İslâm câmiası içinde Türk'ün ve Türklüğün o nisbette önemli bir yeri bulunduğunun güçlü savunucularından olmuştur.

K. M., kitabının baş tarafında (Besim Atalay tercümesi, I, 3 - 4) Türk milleti hakkında şunları yazıyor: «Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri kötülerin - ayak takımının - şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur; bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir.»

Kâşgarlı, eserinin «Türk» maddesinde de ayrıca şunları yazmaktadır: «Türk, Tanrı yarlıgayası Nuhun oğlunun adıdır. Bu, Tanrının, Nuh Oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addır.»

«Biz ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir» dedik. Çünki bize: Kâşgarlı Halef oğlu İmam, Şeyh Hüseyin, ona da İbnü'l - Garkî denilen kimse, İbnü Ebüd - dünya denmekle maruf «Eşşeyh Ebu Bekir El Müfidü'l Cercerai'nin âhir zaman üzerine yazmış olduğu kitabında ulu yalavac (Peygambere) a tanıkla varan bir hadîsi yazmış. Hadîs şöyledir: Yüce Tanrı «benim bir ordum vardır, ona «Türk» adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir millete kızarsam Türkleri, o millet üzerine musallat kılarım» diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara «kendi ordum» demiştir» (*Divân*, Besim Atalay tercümesi, I, 350 - 352)

Arap dilini de, İslâm ilimlerini de gerçekten iyi bilen K. M., öz dilini, millî kültürünü, yurt sevgisini her şeyin üstünde gören bir bilginimizdir. O, *Divân - ü Lûgat*'i ile Türkolojinin kurucusu olmuştur.

K. M.'un bugün elimizde bulunan biricik eserinden başka, *Cevâhirü'n - Nahiv fi Lûgati t - Türk* adlı bir kitabı daha olduğunu biliyorsak da, bu eseri bize kadar gelmemiştir. Fakat mahiyetini *Divân*'dan öğreniyoruz: «Cemi, müfred, tafdil, tasgir gibi «i'rab» ile ilişiği olan şeyler yazılmamıştır (yâni, *Divân - ü Lûgat*'te zikredilmemiştir). Çünkü onun için ayrıca bir kitap yazarak adını «Kitabü Cevâhirü'n - Nahv fi Lûgati t - Türk» koydum. Yüce Tanrı'nın dileğiyle, nahiv (yani Türkçenin sentaksı) ile ilişikli bütün kurallar orada bildirilmiştir».

XI. yüzyıl Türk dili yadigârları arasında en önemli yeri tutan *Divân - ü Lûgati't - Türk*, yalnız bir sözlük değil, Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına, kısacası, Türk millî kültürüne ait zengin bilgileri içine alan ansiklopedik bir eserdir.

Bu eski Türk sözlüğünün, yâni *Divân - ü Lûgat*'in madde başı olan kelimeleri ile örnekleri (sav ve deyişler) Türkçe; metin, yani sözlerin açıklamaları ise tamamiyle Arapçadır. Kitap Araplara Türkçeyi öğretmek için yazıldığı gibi, Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu da isbat etmek amacıyla meydana getirilmiştir.

Divân yazarı K. M., Türk dilinin öğrenilmesinin gerekliliği hakkında da Buharalı ve Nişaburlu - sözüne inanılır - iki hadisçiden işittiği şu «Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar [yani Türkler] için uzun sürecek bir saltanat [hâkimiyet] vardır» meâlindeki hadîs (Peygamber sözü) i kaydederek diyor ki: «Bu hadîs eğer sahih ise Türkçenin öğrenilmesi vâcib bir iş olur - Şayet mevzû ise Türk dilinin öğrenilmesini akıl ve iz'an icabettirir. İşte zikrettiğim se-

bepten ötürüdür ki, Türkçeyi öğretmek için bu eseri yazmakta manevî bir mecburiyet gördüm.» *Divân*, I, 4).

Divân - ü Lûgat, Mahmud'un ifadesine göre, 25 Ocak 1072 (Cemaziyelevvel 464 gurresi - başı) tarihinde Bağdad'da yazılmağa başlanmıştır. Kâşgarlı, kitabını bir kere bitirdikten sonra, yeniden incelemeler yaparak eseri dört defa düzeltip yazmış ve 10 Şubat 1074 (10 Cemaziyelâhir 466) Pazartesi günü bitirmiştir. Şu hesapça Mahmud eserini, Abbasî halifesi El - Kaim zamanında yazıp bitirmiş, fakat ancak onun yerine geçen El - Muktedi Billâh'a takdim etmiştir.

Divân - Lûgat'in yazılış tarihi hakkında *Divân*'da bir iki yerde kayıt vardır. İşte bu tarih ayırımları dolayısıyle Zeki Velidî Togan, temel nüsha üzerinde incelemeler yapmış ve bu alanda bir yazı da yayınlamıştır (Atsız Mecmua, sayı: 16, 1932). Togan, yazısında, bu tarihleri incelelikten sonra şöyle diyor: «Hulâsa bu senelerin şu şekilde anlaşılması icabeder ki müellif kitabını önce 1072 - 10 Şubat 1074 arasında yazıp tamamlamış ve sonra 1076 - 1077 senelerinde tekrar tekmil ederek Halife «El - muktedi» ye sunmuştur. Buna göre kitabın telif yılı Hicrî 470 (Milâdî 1077) olarak kabul olunmak icabeder.»

Divân - ü Lûgati't - Türk'ün bugün elde bulunan biricik yazması, aslen İran'ın Sâve kasabası halkından olup, sonradan Şam'da yerleşen Muhammed bin Ebi Bekr bin ebi' Fethü's - Sâvî tarafından 1 Ağustos 1266 (26 Şevval 664) tarihinde kopye edilmiştir. Sâve'li Muhammed'in ekledigi önsözdeki ifadesine göre, bugünkü biricik nüsha, K. M.'un kendi eliyle yazdığı esas nüshadan istinsah edilmiştir. Türkçeyi bilmeyen Muhammed'in Arapçayı da kuvvetle yazamadığı eserde yaptığı birçok i'rab (gramer) yanlışlarından anlaşılmaktadır.

Geniş ölçüde bir Türk dili sözlüğü olan *Divân - ü Lûgat*, şimdiye kadar bilinmeyen bir eser sanılıyordu. Halbuki son zamanlarda yapılan araştırmalar, bunun pek de böyle olmadığını göstermiştir. Tarihçi (Gazi) Antepli Bedrüddin Mahmud Aynî *Ikdü'l - Cüman fi Tarih i Ehlizzamân* adlı eserinin ilk ciltlerinde Türk tarih ve etnolojisine ait verdiğ bilgiyi, biraz kısatlma yolu ile ve «Mahmud Kâşgarî'nin lûgatinde gördüm» kaydiyle *Divân*'dan almıştır. Yine Kâşgarlı bilginlerden olup Mısır'da yerleşmiş olan alim İbni Muhammed'in *Tâcü's - Saâdet* adlı eserindeki bazı cümleler *Divân - ü Lûgat*'ten alınmış olduğu gibi, Endülüslü Ebû Hayyân'ın *Kitabü'l - idrâk li Lisanü'l - Etrâk* adlı kitabında rastlanan bazı cümleler de *Divân - ü Lûgat*'in bu yazarlar tarafından da her halde görülmüş olduğunu meydana koymaktadır. Bunlardan başka, büyük Türk bilgini Kâtip Çelebi de *Divân - ü Lûgat*'i görmüş ve *Keşfüzzünûn* adlı kitabında: Muhammed oğlu Hüseyin'in oğlu olan Mahmud'un (Kâşgarî) Divân - ü Lûgati't - Türk'ü bir ciltir. (Müellif) eserini Arapça olarak izah etti ve Türk dilinin on sekiz harf üzerinde döndüğünü, o dilde «se, tı, zı, sat, dad, ha, he» ile «ayn» harflerinin bulunmadığını bildirdi. Eserini, Muktedi Biemrillah oğlu Halife Ebülkasım Abdullah'a armağan etti diyerek bundan söz etmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı yayını, I, 808).

Eski Türk ve Arap ilim dünyasında bilindiği halde sonradan yıllarca unutulup bir köşede kalmış olan *Divân - ü Lûgat*, nihayet bundan altmış yıl kadar önce İstanbul'da bulunup meydana çıkmıştır. Sâveli Muhammed tarafından istinsah edilen *Divân - ü Lûgat* yazması, Ali Emirî Efendi (b. bk.) nin eline geçmişti. Sadrıâzam Talât Paşa (b. bk.) nın aracılığı ile bu Arapça nüsha İstanbul'da Kilisli Rifat Bilge (b. bk.) nin nezareti altında, üç cilt olarak basılmıştır (1333/1915 - 1335/1917). *Divân - ü Lûgat*'in daha I. cildinin basılmasından itibaren bu büyük dil anıtı ve onun değerli yazarı K. M. hakkında gerek bizde gerek batı ilim dünyasında birçok yazılar yazılmıştır. Bu alanda, bizde, daha çok Prof. Fuad Köprülü - Necip Asım (Yazıksız), Zeki Velîdî Togan; Avrupa'da M. Hartmann ve özellikle C. Brockelmann (b. bk.), *Divân - ü Lûgat*'i genel bakımdan tavsif yahut dil, tarih, coğrafya ve folklor yönlerinden tetkik eden yazılar yazmışlardır. Brockelmann 1928'de, *Divân - ü Lûgat*'in bir de endeksini yayınlamıştır.

Divân - ü Lügat, bir sözlük olduğu halde, içinde Türk grameri kurallarına ait birtakım bilgiler de vardır. Mahmud, *Divân*'ı yazarken Arap kurallarını esas tutmuş ve kitabını «Hemze, Sâlim, Muzaaf, Misâl, Üçlüler, Dörtlüler, Gunne, İki hareketsiz harfin birleşmesi» gibi sekiz bölüme ayırmıştır. Her bölümde lûgatler Arap alfabe (elifbâ) sırasıyle yazılmış, anlamın iyice kavranması için ayrıca cümleler tertip edilmiş, buna ata sözleri ve halk şiirleri de eklenerek eser, Türk dili tarihi bakımından gerçekten pek değerli bir kaynak mahiyetini almıştır. K. M. bundan başka, türlü kelimelerde, ya da ona ait kelime içinde Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, hattâ sosyal hayatına dair bilgiler de vermiştir. Kendisinden önce bu alanda böyle bir eser yazılmadığını haklı ve doğru olarak söyleyen K. M., bu amaca ulaşabilmek için yıllarca pek ağır güçlüklere katlandığını da ekler.

Divân - ü Lûgat'te başlıca iki edebî diyalekt göze çarpar. Biri bugün hâlâ Kâşgar ve dolaylarında kullanılan Doğu (Hâkaniye) Türkçesi, öteki de geniş bir edebiyat vücuda getiren Oğuz Türkçesidir. Sonradan Doğu Türkçesi de büyük eserler yaratmıştır. *Divân - ü Lûgat*'te Türk diyalektlerine ve bunların özellikleri üzerine zengin bilgiler vardır.

K. M.'un Türk diyalektlerine ve bunların özelliklerine dair verdiği bilgileri olduğu gibi alıyoruz: «En fasih, doğru dil, ancak bir dil bilip. Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dili bozuktur. Kençekler, Soğdaklar ve Argular gibi boylar iki dil söylerler. Gezginci olarak yabancılarla karışanlar da Hotan ve Tübüt halkı ile Tangut'ların bir kısmıdır. Bunlar Türk iline sonradan gelmişlerdir. Ben bunlardan her birinin dillerini yazacağım. Çaparka (Japonya) lıların ülkelerinin uzak olması, Çin ile aralarına büyük deniz girmiş bulunması yüzünden dilleri bizce bilinmiyor. Çin ve Maçin (Yukarı Çin) halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla beraber şehirliler Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını bize, Türk yazısı ile yazarlar. Bunun gibi araya büyük sed (Çin seddi) ve Çin yakınındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için «Yecüç ve Mecüç» ulusunun dilleri bilinmiyor. Tübüt (Tibet) ün ve Hotan'ın, ayrı dilleri, ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz».

«Uygur'ların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız kullanırlar. Bunlar kitabın baş tarafında bildirdiğim gibi, 24 harften ibaret olan Türk yazısını kullanırlar (*Divân*, I, 29). Kitaplarını bu harflerle yazarlar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı müslüman olmayan Uygur'larla Çin'lilerden başkası okuyamaz (bu yazı

eğer Çin yazısı değilse Orhon yazısı olması pek muhtemeldir). Bu söylediklerim hep şehirler halkı içindir.

Çomul boyunun kendilerinden bulunduğu çöl (çadır) halkı ayrı bir dile sahiptir, Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar ve Basmıl boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağzı vardır, bununla beraber hepsi de Türkçeyi iyi konuşurlar.

Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsi, Yama, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının (bunlar için maddelerine bk.) öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemek'lerle Başkırt'ların dilleri bunlara yakındır. Rum (Anadolu) diyarındaki Beçenek'lere kadar Suvar, Bulgar dilleri, bir düziye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış (mahzur), bir Türkçedir. Türk dilleri içinde en hafifi Oğuzların, en doğrusu (sahihi) de Tohsi ile Yağma'ların dilidir.

Uygur şehirlerine varıncaya kadar Ertiş (İrtiş), Ila (Ilı), Yamar, Etil (İtil, İdil = Volga) ırmakları boyunca oturan halkın dili sahih Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hâkaniye (Karahanlılar) ülkesi halkının dilidir. Balasagun'lular, Sogudça ve Türkçe konuşurlar. Tıraz (Talas) ve Beyza şehirlerinin halkı böyledir. Balasagun'a varıncaya kadar «İsbicab - Asbıcab» dan sayılan bütün Argu şehirleri halkının dili zayıftır, çapraşıktır. Kâşgar'ın Kençekçe konuşan köyleri vardır. Şehrin içindeki halk, Hâkaniye Türkçesiyle konuşurlar.

(Batı'da) Rum ülkesinden, (Doğu'da) Maçin iline kadar uzayan Türk illerinin uzunluğu beş bin, genişliği üç bin, tamamı sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde olan daire şeklinde gösterilir (Divân'a eklenen haritada bu Türk boylarının yerleri gösterilmiştir).

Divân - ü Lûgati't Türk, bize bütün Türk boy ve uruklarının coğrafî yayılışları, sosyal yaşayışları, görenek ve gelenekleri hakkında da değerli bilgiler vermektedir. Mahmud, bunların adlarını, oturdukları yerleri birer birer yazar. Kitapta eski Türk illerine dair zengin ve önemli bilgiler vardır. Bu bilgilerin ana yurdun tarihî coğrafyasını aydınlatmak bakımından büyük bir değeri vardır. Mahmud'un bu yolda verdiği bilgiler çokluk kendi gözlemlerine dayanır. O, bu bilgileri daha yurdunda iken toplamış, sonra kitabına geçirmiştir. Mamafih, K. M.'un bu alanda bazı İslâm ülkeleriyle Tiyanşan'ın kuzeyindeki ülkeler hakkında ancak başkalarından işitip öğrendiği kısa bilgileri vermekle yetindiğini de ekleyelim. *Divân - ü Lûgat*'teki harita, ilk Türk dünya haritası olmak bakımından büyük değeri vardır. Şu var ki, Mahmud eserinde bir çok kabîle ve memleket adları saydığı halde, bu haritada bunlardan bir haylisi gösterilmemiştir (bu eksiklik belki de istinsah edene âiddir).

Divân - ü Lûgat, Türk folkloru, halk edebiyatı bakımından da eşsiz bir hazinedir. Kitapta Türk maddî kültürüne (Etnografya) âid zengin bilgiler yanında, halk şiirine, musikisine, gelenek ve göreneklerine dair dağınık, fakat çok değerli malzeme de vardır. *Divân*'da Türk halk edebiyatına âid pek zengin şiir örnekleri, atasözleri de verilmiştir. Bu eserin bir değeri de en eski Türk edebiyatının bu ürünlerini vermesidir. *Divân*'daki bu şiirler, Brockelmann (1920), Ali Ulvî Elöve (1935 - 1937), ata sözleri de Abdülahat Nuri (1923), Necip Âsım Yazıksız (1925) ve sonradan Ferit Birtek (1944) tarafından toplanıp yayınlanmıştır.

Türkolojinin büyük bir anıtı olan *Divân - ü Lûgat*'ın dilimize çevrilmesi yolunda yapılan teşebbüsleri de gözden geçirelim: *Divân - ü Lûgat*, önce Kilisli Rifat Bilge, sonra eski milletvekillerinden Van'lı Tevfik ve daha sonra da Konya'lı Atıf Tüzüner tarafından dilimize çevrilmiştir. Bir aralık, bu işle Samih Rifat (b. bk.) ve Mehmed Âkif de uğraşmışlardır. Fakat bütün bu tercüme ve teşebbüsler istenilen sonucu vermediğinden ötürüdür ki *Divân*'ın bu çevirmeleri basılıp çıkamamıştır. Nihayet Besim Atalay (b. bk.) üzerinde meşgul olduğu *Divân - ü Lûgat*'ın çevirme işini ele alarak, onu tam olarak milî kütüphanemize kazandırmıştır. Atalay'ın Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan bu çevirmesi, üçü esas, biri tıpkıbasım ve diğeri de dizin olmak üzere beş ciltten ibarettir (1939 - 1943). Divân - ü Lûgat - it - Türk'ün bulunup basılması (1915 - 1917) gerek bizde gerek Batı bilim âleminde çok önemli bir olay olmuştur. Kitabın Arap harfleriyle ve üç cilt halinde (H. 1333 - 1335) yayınlanmasından sonra *Divân*'ın ihtiva ettiği dil, tarih, coğrafya, mitoloji, folklor ve halk edebiyatı gibi türlü konularına ait bir hayli yazı yazılmış, hattâ kitaplar basılmıştır.

Batıda tanınmış Alman, Rus ve Macar bilginleri *Divân - ü Lûgat*'e âid çeşitli yayınlar yapmışlardır. Bu bilginler içinde bilhassa Brockelmann'ı başta sayabiliriz. Brockelmann, *Divân - ü Lûgat*'in ihtiva ettiği sözleri sıralayarak alfabetik bir endeksini de yapmıştır. Bu endeks, Türkiye'de *Divân - ü Lûgat*'in tam bir çevirmesi yapılıncaya kadar, bütün bilim âleminde kullanılmıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz batılı bilginlerden başka birkaç Fransız bilgini de Divân - ü Lûgat ile uğraşmış, bu alanda yayınlar yapmıştır.

KAŞIK, çorba, hoşaf, mahallebi v. b. yiyecekleri bir kaptan alıp ağıza götürmek için kullanılan maden, kemik veyâ tahtadan yapılmış, küçük kürek şeklinde bir sofra aleti. K. çok eski zamanlardan beri insanların kullandığı bir yemek aleti olarak görülür. Avrupa'da ilk hayat izlerine ait eserler arasında rastlanmış örnekleri olduğu gibi, eski Mısırlıların da çeşitli tipte K.'ları vardı. Bunlar arasında mabetlerde kutsal su ve kokuların serpilmesinde kullanılmış olanlar en güzellerini teşkil eder. Anadolu'da bulunan K.'lar Roma ve Bizans devrine ait olanlardır.

K.'lar çeşitli maden, kemik ve tahtadan yapılmaktadır. Eski Türk K.'ları genellikle kemik ve tahtadan yapılmıştı. Yalnız kepçeler, kahve ve mahallebi K.'ları madendi.

Yemek çeşitlerine göre Anadolu Türk K. çeşitleri şunlardı: Çorba pilâv, hoşaf, yemek, tatlı, mahallebi, kavurma, tevzi K.'ı, süs K.'ları ve kepçeler.

Teknik bakımdan K., ağız ve sap olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Çorba K.'larının ağızlar bir yumurtanın uzunluğuna ikiye ayrılmış şekline benzemektedir. Geniş kısmının tam ortasına sapı isabet eder. Ağzının burun kısmı sivri olup, sapın ekli bulunduğu yerin iki yanında iki çıkıntı vardır. Buna kulak adı verilir. Pilâv K.'ları kulaksız olup, çorba K.'ları gibi burunları da yoktur. Hoşaf K.'larının ağız kısımları tam bir daire şeklinde olup bir kürenin ortadan bölünmüş şekline benzer. Sapları yuvarlak ve incedir. Genellikle sap ve ağız kısımları ayrı ayrı madenlerden yapılmıştır. Çeşitli ölçüde olanları vardır. Hoşaf K.'ları arasında en güzel ve en değerlilerini teşkil eder. Damat İbrahim Paşa'nın mercan saplı hoşaf K.'ları, K.'lar meşhurdur. XIV. Louis'ye Çelebi Mehmed Efendi vasıtasıyle hediye olarak gönderilen K.'lar içinde hoşaf K.'ları sanat eseri olarak vasıflandırılmaktadır. Yemek